

Kazanlı Halim Sâbit Şibay'ın Hadis ve Sünnet Bilgisi

Hadith and Sunnah Knowledge of Halim Sâbit Sibay From Kazan

Erdoğan Ahatlı^{1*}
Kudret Çimen²

¹ Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Ana Bilim Dalı, Sakarya, Türkiye,
eahatli@sakarya.edu.tr,
<https://ror.org/04ttnw109>

² Doktor Adayı, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Ana Bilim Dalı, Sakarya, Türkiye,
kudretcimien@hotmail.com,
<https://ror.org/04ttnw109>

*Sorumlu Yazar/Corresponding author

Geliş Tarihi/Received: 10.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 22.05.2025
Yayınlanma Tarihi/ Available Online: 15.06.2025

Öz: 1900'lü yılların başında Kazan bölgesinden Türkiye'ye göç eden Halim Sâbit Şibay (1883-1946), Ziya Gökalp'in (1876-1924) fikir ve düşüncelerinin yayılmasında büyük katkılar sağlamış bir müderristir. O, "İslâm Mecmûası'nın nâşiri" olarak meşhur olmuş, Gökalp'in "ictimâî usûl-i fıkıh" teorisini fıkıh usûlünün kaideleri çerçevesinde temellendirmeye çalışmıştır. Yazılarında fıkıhın nas ve örf olmak üzere iki kaynağı olduğunu ve şeriâtın örfe de nas seviyesinde önem verdiğini dile getiren Halim Sâbit, örfü müstakıl bir kaynak olarak görmüştür. Örfe istinâden verilen hükümlerin bağlayıcı olacağı görüşünden hareketle örfi alanın genişletilmesi ve ibadet ile muamelât alanlarının birbirinden ayrılmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir. II. Meşrûtiyet'in ilanı sonrası yayımlanan mecmûalarda siyer, İslâm hukuku ve din sosyolojisi alanlarında pek çok makale neşreden Halim Sâbit, bu yazılarında hadis ve sünnete sık sık atıf yapmış ve onları mesned olarak göstermiştir. Halim Sâbit'in fikir ve düşünceleri üzerine pek çok çalışma yapılmış ancak hadis ve sünnete bakışı şu ana kadar çalışılmamıştır. Bu bağlamda makalemizin amacı Halim Sâbit Şibay'ın hadis ve sünnet bilgisini tespit etmektir. Çalışmamız iki bölümden ibarettir: İlk bölümde Halim Sâbit'in hadis ve sünnete bakışı, diğer bölümde ise yazılarında hadis kullanımı araştırılmıştır. Halim Sâbit'in mecmûalardaki makaleleri, *MEB İslâm Ansiklopedisi*'nde yayımlanan maddeleri ve matbû eserleri okunmuş, elde edilen veriler tasnif ve analiz edilmiştir. Araştırmamız neticesinde onun mesned olarak yer verdiği hadisleri çoğu zaman kaynaklarıyla zikrettiği, bazen hadislerin sıhhat ve senedleri hakkında açıklamalar yaptığı ve hadis ilminde belli düzeyde vukûfiyeti olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Halim Sâbit, Sünnet, Örf, İctimâî Usûl-i Fıkıh.

Abstract: Halim Sâbit Şibay (1883–1946), who migrated to Türkiye from the Kazan region in the early 20th century, contributed significantly to disseminating Ziya Gökalp's (1876–1924) ideas and thoughts. Renowned as the "publisher of the *İslâm Mecmûası*," he sought to ground Gökalp's theory of *ijtimâ'î usûl al-fıkh* (sociological jurisprudential methodology) within the framework of jurisprudential methodology (*usûl al-fıkh*). Halim Sâbit, who thought that custom ('urf) was as important as a source in fıkh as the texts (naşş), considered it necessary to expand the customary field. Proceeding from the view that rulings based on custom are binding, he advocated for separating religious affairs (worship) from legal and social affairs (mu'âmalât). In his articles on *sırah*, Islamic law, and sociology of religion, published after the declaration of the Second Constitutional Monarchy, Halim Sâbit frequently cited hadith and Sunnah as foundational sources. This article aims to determine Halim Sâbit's view of hadith and Sunnah and his knowledge in this field, which has never been studied before. The first part of the article deals with his knowledge of hadith and Sunnah, and the second part with his use of hadith. His articles published in journals, entries in the Ministry of Education's Islamic Encyclopedia, and printed works were examined. The data were then classified and analyzed accordingly.

Keywords: Hadith, Halim Sâbit, Sunnah, 'Urf (custom), İjtimâ'î Uşul al-Fıkh.

Giriş

Rusya'nın Müslümanlara yönelik baskı ve tahakkümünü artırmasıyla 1900'lü yılların başında günümüzde yine Rusya'ya bağlı bir özerk cumhuriyet olan Tataristan'daki Kazan bölgesinden pek çok Türk âlim ve münevver yakın bir zamanda Türkiye Cumhuriyeti adını alacak olan dönemin Osmanlı Devleti topraklarına göç etmiştir.¹ Kazan'ın yanı sıra Azerbaycan ve Kırım'dan da gelen bazı âlimler yerleştikleri bu yeni mekânda Türkçülük ve Turancılık hareketinde aktif görev almışlardır. Türkçülük hareketini güçlendiren bu şahıslardan biri de Ziya Gökalp'in (1876-1924) talebesi ve yakın arkadaşı, Mercânî (1818-1889) ve Mûsâ Cârullah (1875-1949) ile aynı bölgeden olan Kazanlı Halim Sâbit Şibay'dır (1883-1946). Hem Türkçü hem de İslâmcı kimliğiyle bilinen Halim Sâbit, Ziya Gökalp'in fikir ve düşüncelerinin yayılmasında büyük katkılar sağlamış, onun "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" formülünü hayata geçirmeye çalışmıştır.²

TDV *İslâm Ansiklopedisi*'nde "son devir din âlimi ve II. Meşrûtiyet döneminin önemli yayın organlarından *İslâm Mecmûası*'nın³ nâşiri" olarak tanıtılan ve hayatının son yıllarında DİB Müşâvere Heyeti azalığı yapmış olan Halim Sâbit, Türkçenin tüm lehçeleri, Farsça, Rusça, Uygurca ile İslâm'ın aslı kaynaklarını kullanabilecek derecede Arapça bilen,⁴ ilim ve faziletiyle temâyüz etmiş bir şahsiyettir.⁵

O, ilmî mesâisini *İslâm Mecmûası*'nda yoğunlaştırmış hatta ismi dergi ile beraber anılır olmuştur. Büyük çalkantıların, belirsizlik ve endişelerin yaşandığı bir dönemde yazılarıyla modernleşme ve ıslâhâta "dini bir açılım" sağlamaya çalışmış, modernleşme ile dinin beraber yürüyebileceği görüşünü savunmuştur. Ziya Gökalp'in "ictimâî usûl-i fıkıh" a dair görüşlerini destekleyerek İslâm hukukunu örfe göre formüle etmeye çalışmış, kazaî işler ile diyânî işlerin tefrîk edilmesinin gerekliliği üzerinde ağırlıklı olarak durmuştur.⁶

Yazılarında dinî, sosyal ve siyasî meseleleri mevzubahis eden Halim Sâbit, muhaddislerin idarecilerden çektiği sıkıntılar, işkenceler, sürgün ve hapisleri edebî ve hazîn bir dille yazıya aktarmış, müctehidlerin hadis bilgisi ve sünnet anlayışı, hadislerden nasıl fikhî hükümler istinbât ettiklerine dair pek çok makale neşretmiştir.⁷

Halim Sâbit'in hayatı ve eserleri, din sosyolojisi ve İslâm hukukuna dair görüş ve düşünceleri üzerine hazırlanan tezlerin yanı sıra makale ve kitap bölümleri neşredilmiş ancak onun hadis ve sünnet bilgisi şimdiye kadar ele alınmamıştır.⁸ Hakan Tahtacı tarafından XIX. ve XX. asır Kazan ulemâsının hadis ve sünnet anlayışları ile alakalı bir doktora tezi hazırlanmış ancak tezde ve sonrasında kitap olarak

1 Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 57; Mükrimin Halil Yinanç, "Hocam Halim Sâbit Beyefendi", haz. Zeynep Altuntaş, *Dergâh Dergisi* 19/219 (01 Ocak 2008), 17.

2 Necmi Uyanık, "Sarıklı Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (01 Aralık 1999), 111; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 281.

3 Mezkûr mecmûa 63 sayı çıkmıştır (12 Şubat 1914-30 Ekim 1918).

4 Ali Birinci - Tüba Çavdar, "Halim Sabit Şibay", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/336; Yinanç, "Hocam Halim Sâbit Beyefendi", 17.

5 Sebîlürreşâd'ın yayın kuruluşunda yer aldığı yıllarda onun adının da zikredildiği bir grup âlim hakkında "ilim ve fazlıyla temeyyüz etmiş", "ta'lim-i ulûmu kendisine mukaddes bir vazife bilen nâdir simâ" ifadesi kullanılmıştır. bk. Birgili M. Sâlih Vecdi, "Medâris-i Husûsiyyeye Muhtâcız", *Sebîlürreşâd* 11/267 (23 Ekim 1913), 105.

6 Halim Sâbit, "Velâyet-i Diniye -Meşihat-ı İslâmiye Teşkilâtı-", *İslâm Mecmûası* 3/30 (18 Şaban 1333), 682. O, bu görüşleri sebebiyle laiklik yanlısı olarak tanınmış ve bazı muhâfazakâr çevreler tarafından eleştirilmiştir. Halim Sâbit'in yazılarını bir bütün olarak değerlendiren Hayreddin Karaman, onun laiklik yanlısı olmadığı kanaatindedir. Ona göre Halim Sâbit, bazı vazifelerin sorumluluğunun Meşihât Makamı'ndan alınarak başka makamlara verilmesini teklif etmiş ancak bu makamların da İslâm'ın temel kaynaklarına (kitap, sünnet, icmâ, kıyas, örf) uygun olarak hareket etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hayreddin Karaman, *İslami Hareket Öncüleri 2* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 315, 332-333.

7 Halim Sâbit Şibay, "Ebû Hanîfe", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 4/20-23; Kazanlı Halim Sâbit, "Ulemâ ve Avâm", *Sırât-ı Müstakîm* 2/48 (05 Ağustos 1909), 344; a.mlf., "Ulemâ ve Avâm", *Sırât-ı Müstakîm* 2/49 (12 Ağustos 1909), 357; a.mlf., "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/68 (23 Aralık 1909), 243-245; a.mlf., "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/70 (06 Ocak 1910), 275-277; a.mlf., "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/71 (13 Ocak 1910), 296-297; a.mlf., "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/72 (20 Ocak 1910), 310-311; a.mlf., "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/73 (27 Ocak 1910), 326-328. Makale boyunca *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebîlürreşâd* dergilerinde tereddüt ettiğimiz yerlerde orijinal nüsha ile karşılaştırmakla birlikte Bağcılar Belediyesi tarafından yayımlanan latinize metinleri ve milâdî takvimi; *İslâm Mecmûası*'nda Osmanlıca nüshaları ve hicrî takvimi; *Yeni Mecmûa*'da ise Osmanlıca nüshaları ve milâdî takvimi esas aldık.

8 Bütün bu çalışmalar görülmüş ve incelenmiş olmakla birlikte makalenin hacmini büyütmemek için Halim Sâbit'in fikir ve düşünceleri üzerine yapılan çalışmalara burada değinilmemiştir. Bu çalışmalar için bk. Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, 61; Karaman, *İslami Hareket Öncüleri 2*, 348.

yayınlanan hâlinde Halim Sâbit'e yer verilmemiştir. Oysa siyer ve İslâm hukukuna dair yazılarında zaman zaman hadis/sünneti mesned olarak göstermiş, *İslâm Mecmûası*'nın ilk sayısındaki makalesinde "Sünnet ve Hadis" ana başlığı altında "Kur'an-ı Kerîm Tilâveti Hakkında Sünnet-i Nebeviye" konusuna yer vererek fukahânın fikhî hüküm istinbâtında hadisleri nasıl değerlendirdiklerini anlatmaya çalışmış⁹ Kazanlı bir âlim olarak Halim Sâbit Şibay'a mezkûr çalışmada en azından "ismen" değinilebilirdi.¹⁰ Çalışmamızın özgünlüğünü ortaya koyan bu durumdan hareketle makalemizin amacı, Kazan'da doğmuş İstanbul'da yetişmiş mücâz¹¹ bir müderris olarak Halim Sâbit Şibay'ın hadis/sünnet bilgisini tespit etmektir. Makalemiz iki bölümden ibarettir: Birinci bölümde Halim Sâbit'in hadis/sünnete bakışı, ikinci bölümde ise yazılarında hadis kullanımı tetkik edilecektir. Bu amaçla Halim Sâbit'in İslâmcı ve Türkçü mecmûalarda yayımlanan bütün makaleleri, *MEB İslâm Ansiklopedisi*'nde yazdığı maddeler ve matbû eserleri okunarak elde edilen veriler tasnîf ve analiz edilmiştir.

1. Hadis ve Sünnete Bakışı

Kazan âlimleri bir alanda ihtisas yapmak yerine İslâmî ilimlerin birçok dalında uzmanlaşmayı ve eser vermeyi tercih etmişlerdir.¹² Halim Sâbit de bu usûlû takip etmiş; fıkıh, fıkıh usûlû, siyer ve din sosyolojisi alanlarında pek çok makale neşretmiş ve bu yazılarında hadis ve sünnete çok sık atıf yapmıştır. Bu bölümde hadis/sünnet tanımı, sünnet-örf yorumu, sünnetin delil değeri ve bağlayıcılığı, kaynak gösterme yöntemi ve medreselerde hadis öğretimi başlıkları altında onun hadis ve sünnete bakışı ele alınacaktır.

1.1. Hadis/Sünnet Tanımı

Hz. Peygamber için "bütün hükümlerin yegâne tecellîgâhı, ümmetin mümessili"; O'nun sünneti demek olan kavilleri, fiilleri ve takrirleri için de "Kur'an'ın nurânî in'ikâsları", "talimât-ı nebeviye", "âsâr-ı nebeviye", "akvâl-i nebeviye", "ef'âl-i nebeviye", "takrîrât-ı nebeviye", "tarîk-i peygamberî", "tarîk-i nebevî", "usûl-i nebevî" ifadelerini¹³ kullanan Halim Sâbit, sünneti Kur'an'ın müfessiri mesâbesinde görmüştür. Kur'an ve sünnette geçen ifadelerin hemen hemen birbirinin aynı olduğu dolayısıyla aralarında bir ihtilafın bulunmasının mümkün olmayacağı düşüncesindedir. Ona göre Kur'an ve sünnet bir bütünlük arz eder.¹⁴ Müellifin metinlerinde geçen ve hemen yukarıda tadât edilen akvâl, ef'âl ve takrîrât-ı nebeviye gibi ifadelerden hareketle onun hadisçilerin kabul ettiği şekilde hadis ve sünnet tanımını¹⁵ esas aldığı söylenebilir.

Yazılarında hadis için ayrıca bir tanım yapmayan, hadis ve sünneti çoğu zaman birbirinin yerine kullanan Halim Sâbit, hadis ve sünnete dair ilimleri rivayet konusunu kastederek kendi ifadesiyle "ulûm-ı me'sûre" arasında zikretmiştir.¹⁶

Sünnet ile sûre ve ayetler arasında bazen açık bazen de gizli münâsebetler görüldüğünü belirten Halim Sâbit, sünnetin vürûd tarihlerine göre henüz tasnîf edilmediği, bunun tespit ve tasnifi için sûre ve ayetlerin nüzûl tarihlerinden istifade edilebileceği fikrindedir. Bu düşüncesine misal olarak aile ahkâmını ihtiva eden Bakara ve Nisâ surelerini verir. Her iki sûre de hicretten sonra nâzil olmuştur. Dolayısıyla ona göre aile ahkâmına dair sünnetlerin de genellikle hicret sonrası vürûd etmiş olması muhtemeldir.¹⁷ Halim Sâbit makalesinde esbâb-ı vürûdu'l-hadis literatürüne dair kitaplara atıf

9 Halim Sâbit, "Sünnet ve Hadis -Kur'an-ı Kerim Tilâveti Hakkında Sünnet-i Nebeviye-", *İslâm Mecmûası* 1/1 (16 Rebûlevvel 1332), 7-8.

10 Hakan Tahtacı, *XIX. Ve XX. Asır Kazan Âlimlerinin Hadis ve Sünnet Anlayışı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023); Hakan Tahtacı, *XIX. ve XX. Asır Kazan Âlimlerinin Hadis ve Sünnet Anlayışı* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2024).

11 Halim Sâbit, Dağıstanlı Abdülfettah Efendi'nin Fatih Cami'sindeki derslerine iştirâk ederek icâzetnâme almıştır. bk. Yinanç, "Hocam Halim Sâbit Beyefendi", 17.

12 Tahtacı, *XIX. ve XX. Asır Kazan Âlimlerinin Hadis ve Sünnet Anlayışı*, 79.

13 Kazanlı Halim Sâbit, "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/63 (18 Kasım 1909), 167; a.mlf., "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/65 (02 Aralık 1909), 194; a.mlf., "Dinin Şekl-i Aslîsine İrcâi Lüzûmu", *Sebilürreşâd* 11/278 (08 Ocak 1914), 275; a.mlf., "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-", *İslâm Mecmûası* 1/10 (24 Receb 1332), 310-311.

14 Halim Sâbit, "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-", 24 Receb 1332, 310-311.

15 Hadisçilerin tanımı için bk. Abdullah Aydın, *Hadis Tespit Yöntemi* (Rağbet Yayınları, 2015), 15.

16 Halim Sâbit, "Ulemâ ve Avâm", 05 Ağustos 1909, 344.

17 Halim Sâbit, "Aile Târîhi: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc 3", *Yeni Mecmûa* 2/27 (10 Kânûnusânî 1918), 13; a.mlf., "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târîhi'nden: Hac -8-", *Sebilürreşâd* 8/193 (16 Mayıs 1912), 195-196; a.mlf., "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târîhi'nden: Hac -9-",

yapmamış ve müellif ismi kullanmamıştır. Bu nedenle literatüre dair bilgisi olup olmadığını net olarak bilmiyoruz ancak burada mevzubahis ettiği husus sünnetin sebep-i vürûdu ile ilgili rivayetlerin kronolojik olarak tespiti ve tasnifidir. Tespit edilebildiği kadarıyla günümüzde sünnetin vürûd tarihlerine göre kronolojik bir tasnifi henüz yapılmamıştır. Dolayısıyla Halim Sâbit'in bu teklifi önem arz etmektedir.

Halim Sâbit'e göre Hz. Peygamber dönemi "sünnet devri", ashâb, tâbiîn ve fukahâ dönemi ise "ictihâd devri"dir.¹⁸ Ona göre ictihâd devrinden taklit dönemine geçildiğinde sünen ve âsâr sevap ve ibadet niyetiyle okunmaya başlanmış, mânâsından ziyade lafzî ön plana çıkmıştır.¹⁹ Ashâbın âlimleri iftâ ve irşâd vazifelerini hakıyla yapabilmek için kitap ve sünneti rehber edinmişler, kitap ve sünnette bir cevap bulamadıklarında ictihâda müracaat etmişlerdir. Ashâb devrinde sünnet henüz cem ve tedvîn edilmemiş ancak hadis usûlü ashâb döneminde doğmuş, isnâd sistemi yine o devirde kurulmuştur. Sahâbe "Bizden bir şey işitip, onu aynen işittiği gibi başkalarına ulaştıran kimsenin Allah yüzünü ağartsın" hadisine²⁰ riâyet ederek "âsâr-ı nebeviye"yi itina ile muhâfaza etmiştir. Bir hadisin mevcûdiyeti için bazen sahâbînin bilgisine müracaat edilmiş bazen de sahâbe ile istişâre edilmiştir. "İctihâda Dâir" başlıklı bu makalesinde hadis usûlünün doğuş dönemi hakkında bilgi veren Halim Sâbit, sahâbenin hadis naklinde titiz davrandığı ve isnâd sistemini kurduğunu ifade etmektedir. Bu durum onun hadislerin tedvîni ile hadis usûlünün doğuş ve gelişim safhalarına dair malûmâtı ve müktesebâtı olduğunu göstermektedir.

1.2. Sünnet-Örf Yorumu

II. Meşrûtiyet'in ilanı sonrası ulemâ ve dönemin münevverleri hukûkî meseleler ve yasama çalışmalarıyla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Ziya Gökalp de hukuk reformu çalışmalarına "ictimâî usûl-i fıkıh"²¹ adını verdiği bir kavramla katılmış, fıkıh ve fıkıh usûlünü sosyolojik açıdan değerlendirmiş, kanunlaştırmının milli örf ve geleneklere dayanılarak yapılması gerektiği fikrini savunmuştur.²²

Halim Sâbit'in ictimâî usûl-i fıkıhla ilgili makaleleri hukûk reformuyla alakalıdır. İctimâî usûl-i fıkıh kavramı örfe dayanan bir fıkıh usûlü demektir. Bu kavramla, şer'î-örfî iki kaynağa dayanan hukuk nizâmından örfî alanın (yani millî olanın) genişletilmesi ve böylece yapılan yeniliklerin meşrûlaştırılması ve millîleştirilmesi hedeflenmiştir. Halim Sâbit, ictimâî usûl-i fıkıhî teorik olarak şekillendirmiş, bunu yaparken dini kaynakları özellikle de hadis ve sünneti mesned olarak kullanmış, reform ve yenilikleri dinin bir gereği gibi savunmuştur.

Ona göre ictimâî usûl-i fıkıh, hayat ile hukuk/şariat arasındaki münâsebeti sağlayan bir unsurdur. Fıkıhî hükümlerin nâstan nasıl çıkarılacağını gösteren usûl-i fıkıh adında bir ilim doğmuştur. Aynı şey örf için de yapılmalıdır. Sosyolog ve fakihler iş birliği yaparak örflerin topluluklara göre değişimini ve bu farklılıkların fıkıh hükümlerine nasıl etki ettiğini incelemelidirler.²³

Hukuk reformu tartışmalarının yoğun yaşandığı o günlerde İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) *Sebîlürreşâd*'daki köşesinde "ictimâî usûl-i fıkıh" kavramını klasik fıkıh usûlü kaideleri çerçevesinde ele almış, Ziya Gökalp ve takipçileri tarafından örfe haddinden fazla önem verilmesi ve örfün nas ile eşdeğer bir makamda tutulmasını tenkid etmiş; ictimâî usûl-i fıkıhî zaruret ve ihtiyaç olmadığını, bununla meşgul olmanın mâlâyani ile uğraşmak kabilinden olduğunu ifade etmiştir. Yeni bir usûl-i fıkıhî ihtiyaç olduğu

Sebîlürreşâd 8/194 (23 Mayıs 1912), 215-216; a.mlf., "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -13-", *Sebîlürreşâd* 8/199 (27 Haziran 1912), 316-317.

18 Halim Sâbit, "Aile Târîhi: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdîvâc 3", 15.

19 Kazanlı Halim Sâbit, "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/77 (24 Şubat 1910), 392.

20 Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İlim", 7.

21 Ziya Gökalp, E. Durkheim'in (ö. 1917) "toplumsal iş bölümü ve farklılaşma" ve "kollektif vicdan" teorisinden esinlenerek bugün dünyadaki gelişmelerin dinî-dünyevî ayrımını zorunlu kıldığını, böylece hepsinin kendi alanındaki işi daha iyi yapacağını savunmuş, mevcut fıkıh usûlünün meseleleri çözmede yeterli olmadığını, örfe dayalı yeni bir fıkıh usûlü geliştirilmenin zarûrî olduğunu ileri sürmüş ve bu görüşlerini "ictimâî usûl-i fıkıh" kavramı ile izah etmiştir. bk. Emile Durkheim, *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*, çev. Cemal Bali Akal (İstanbul: BFS Yayınları, 1985), 10; Ziya Gökalp, "Diyânet ve Kazâ", *İslâm Mecmûası* 3/35 (29 Şevvâl 1333), 756-760.

22 Ziya Gökalp, "İctimâî Usûl-i Fıkıh", *İslâm Mecmûası* 1/3 (14 Rebîülâhîr 1332), 84-87.

23 Halim Sâbit, "İctimâî Usûl-i Fıkıh - Gökalp Bey'in Bu Ünvan ile Yazdığı Makale Münâsebetiyle-", *İslâm Mecmûası* 1/5 (13 Cumâdelülâ 1332), 145-150.

fikrini kabul eden İzmirli, bunun ancak fukahânın örf hakkında çizdiği çerçevenin dışına çıkmadan şer'î delilleri muhâfaza etmekle mümkün olacağını beyân etmiştir.²⁴

Halim Sâbit'e göre İslâm hukukunun kaynağı nas ve örfdür. Nas, Kur'an ve sünnettir. Örfen hasen olanlar marûf, kabih olanlar da münker diye isimlendirilir. Her marûf meşrûdur ancak her marûf için nas varid olmayabilir. Her münker kabihdir ancak her münker için de nas mevcut olmayabilir çünkü nas mahdûttur. Nassa ırcâ' edilemeyen pek çok hâdis vardır, böylesi durumlarda mesele, marûf üzerinde husûle gelen icmâya istinad ettirilebilir.²⁵ Ona göre nas ile örf aynı kuvvettedir, şeriat örf'e de nas seviyesinde önem vermiştir. Halim Sâbit bu düşüncesine delil olarak Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) "nass ile örf teâruz ederse bakılır. Eğer nas örften mütevellid ise örf'e itibar edilir"²⁶ sözünü zikreder. Ona göre nassın istinâd ettiği örf değiştiğinde hüküm de değişecektir.²⁷

Şer'î delillerin nas ve örf olarak ikiye sınırlandırılmayacağını izah eden İzmirli İsmail Hakkı, icmâ, kıyas, istihsân, istislâh vb. delillerin "örf" olarak telakki edilmesini klasik fıkıh usûlüne aykırı olarak görür ve örfün nassa denk olamayacağını isabetle ifade eder. Ona göre örfün bu delillerden kuvvetli görülmesi, aslî delillerin fer'î delillere dönüştürülmesi demektir. İzmirli'ye göre Ebû Yûsuf'un yukarıdaki görüşü de mutlak bir kaide değildir. Ebû Yûsuf, bu kaideyi sadece riba meselesinde mevzubahis etmiştir.²⁸

Diğer taraftan Halim Sâbit, İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) "amel-i ehl-i Medîne" olarak tanımladığı kavramı "sünnet-i şâ'ia", sünnet-i şâ'iya'yı da "örf" olarak yorumlamıştır. Yani sünnet o günün örfüne uygun olarak örften neşet etmiştir. Bu izah onun örf ile nassı aynı kuvvette görmesinin bir neticesi olsa gerektir.²⁹

İzmirli'nin uygun açıklamalarına göre amel-i ehl-i Medine, Medine halkının nesilden nesile tevârüs edegeldikleri uygulamalardır. Bu uygulamaların bir kısmı sünnetten bir kısmı Hz. Ömer'in hükümlerinden bir kısmı da icmâdan neşet etmiştir. Amel-i ehl-i Medine'yi delil kabul edenler onu sünnete ırcâ etmişlerdir. Ona göre Medine ehlinin uygulamalarını örf olarak yorumlamak büyük bir hatadır. Nitekim İmâm Mâlik ve talebeleri asla böyle bir şey söylememişlerdir.³⁰ İzmirli'nin bu tenkidinden de anlaşılacağı üzere Halim Sâbit, İmâm Mâlik'in mezhebini tam olarak anlamamış, örfü sünnetten değil de sünneti örften çıkarmak suretiyle örfü sünnet yerine koymuştur.

Halim Sâbit'e göre Hz. Peygamber döneminde şeriat örf'e göre de şekil almış, sünnet mevcut marûfu teyid ederek örf'e uygun hükümler ortaya koymuştur. Ona göre örf ictimâî vicdândır. Yani toplum tarafından benimsenen davranış ve uygulamalardır. Halim Sâbit, hadislerde geçen örf-marûf kelimelerinin de bu anlamda kullanıldığını ifade eder ancak buna dair hadislerden örnekler vermez. Onun düşüncesinde ictimâî vicdan bir çeşit icmâdır ve bunu bugün meclis temsil etmektedir, dolayısıyla meclisin aldığı karar şer'î icmâ hükmündedir.³¹ Halbuki Halim Sâbit'in icmâya yüklediği bu anlam klasik fıkıh usûlündeki icmâ tarifi ile pek uyuşmamaktadır.

Nasları örfün tercümânı, örfü ümmetin vicdanı, müçtehitleri ve mebusları da toplumun vicdanının mümessili olarak gören Halim Sâbit, örfün daima hikmete ve maslahata uygun olduğu görüşündedir. Onun nazarında hukukî ve toplumsal meseleler sadece naslarla çözülemez, örf toplumsal sorunları çözebilecek kuvvettedir çünkü örf Allah'ın sünneti ve yaratılış kanunudur. Buradan hareketle örf'e göre gelen nassın hükmü, örfün değişmesiyle, mesnedi ortadan kalktığından iptal olacaktır. Mesela erkeklerin altın, gümüş zinet kullanmaları veya ipekli elbiseler giymeleri zühd ve takva örfüne göre

24 İzmirli İsmail Hakkı, "İctimâî Usûl-i Fıkıh İhtiyaç Var mı?", *Sebilürreşâd* 12/298 (28 Mayıs 1914), 211-216.

25 Halim Sâbit, "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-", *İslâm Mecmûası* 1/11 (08 Şâban 1332), 322-325.

26 Emrullah Dumlu, "Ebû Yûsuf'un 'Örfe Dayalı Nassın Örf Değiştiğinde Değişebilirliğine' İlişkin Görüşünün Tespit ve Tetkiki", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 81-116.

27 Halim Sâbit, "İctimâî Usûl-i Fıkıh - Gökâlp Bey'in Bu Unvân ile Yazdığı Makale Münâsebetiyle-", 148-150.

28 İzmirli İsmail Hakkı, "İctimâî Usûl-i Fıkıh İhtiyaç Var mı?", 211-216.

29 Halim Sâbit, "İctimâî Usûl-i Fıkıh - Gökâlp Bey'in Bu Unvân ile Yazdığı Makale Münâsebetiyle-", 149.

30 İzmirli İsmail Hakkı, "Amel-i Ehl-i Medine", *Sebilürreşâd* 12/294 (30 Nisan 1914), 135-138.

31 Halim Sâbit, "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-", 24 Receb 1332, 310-311; a.mlf., "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-", *İslâm Mecmûası* 2/14 (16 Zilhicce 1332), 418-419; a.mlf., "Velâyet-i Hukûkiye -Teshî-i Hukûkî Heyeti; İctimâî Enmûzecimize Göre İctihâd ve İcmâ-", *İslâm Mecmûası* 3/31 (02 Ramazan 1332), 696-698.

yasaktı, örfe göre bunları zinet olarak kullanmak uygun değildi fakat sonraları örf değişti ve bunlar kullanılmaya başlandı. Halim Sâbit bu görüşüne mesned olarak da şeyhülislâm ve ilmiye sınıfının elbiselerinde bol miktarda sırma ve ipek kullanılmasını misal olarak verir.³²

Halim Sâbit menfî örfte meydana gelen değişikliğe المحتكر ملعون hadisini³³ misal olarak gösterir. Ona göre bu meselede nassın delâletine ilişkin zannîliğin şiddeti/derecesi değişmiştir. Yani nehyin, yaşanan muhitteki ihtikâra delâleti delâlet-i kat'î iken, uzak bir memleketten getirilen yiyeceklere yönelik ihtikâra delâleti ise delâlet-i zannî olmuştur, çünkü örfün değişimiyle fiilin kubhu azalmıştır. Bu ikincisini Ebû Hanîfe haram ya da mekruh olarak değil, “terk-i efdaliyet” olarak değerlendirmiştir.³⁴

Örfe dair bu yorumunu لا تجتمع امي على الضلالة³⁵ ve يد الله مع الجماعة³⁶ hadisleri ile delillendirmeye çalışan Halim Sâbit, toplumsal vicdanın kabul ettiği şeyin daima hikmete ve maslahata uygun olduğunu söyler. Ona göre örfü kendine rehber edinen takvalı Müslümanlar hiçbir zaman dalâlete düşmeyeceklerdir. Bir toplumun ayakta durabilmesi ve ilerleyebilmesinin ancak örf ve âdetlere bağlılıkla mümkün olabileceğini söyleyen Halim Sâbit, hadiste geçen “cemaat ve ümmet” kavramlarını “örfü rehber edinen ve münkerden kaçınanlar” olarak yorumlamıştır.³⁷

Klasik fıkıh usûlünde örf, istihsân, mesâlih-i mürsele vb. deliller bazen nassın uygulanmasına imkân vermeyecek kadar devrede olmuştur ancak toplumsal düzeyde gerçekleşen her değişimi “hasen” kabul edip, genel kabulü şer'î icmâ olarak tanımlamak ve bunun üzerine hüküm bina etmek şeriatın maksat ve ruhuna uygun değildir. Nitekim naslara aykırı değişimler, başka milletleri taklit ya da nefse uyarak İslâm'ın özünden uzaklaşmak suretiyle de olabilir.³⁸

Halim Sâbit'in nassı sadece ibadetler alanına hasreden ve örfün alanını genişleten bu yorumunu kabul etmek elbette mümkün değildir. Fakihler örf gereken önemi vermişler ama örfü nas ile eşdeğer bir seviyede tutmamışlardır.

1.3. Sünnetin Delil Değeri ve Bağlayıcılığı

Rasûlullah'ın (s.a.v.) peygamber sıfatıyla yaptığı fiil ve davranışlar, dinî anlamda hüküm kaynağıdır ve ebediyen geçerlidir. Ancak müftü, devlet başkanı, komutan, hâkim gibi rolleri gereği tasarruf ve uygulamalarının bir kısmı beşerî özelliklerini yansıtırken, bir yönüyle de bu fiil ve davranışlar, içerisinde risâlet konumuna dayalı öğeler barındırmaktadır. Yani Rasûlullah'ın (s.a.v.) fiil ve tasarrufları bağlayıcılık açısından eşit değildir.³⁹

Hicrî ilk iki asırda sünnetin teşrî değeri bakımından bir tasnifi yapılmamıştır. Hicri III. asırdan itibaren ise bu konunun kitaplarda doğrudan beyân edildiğini ve Hz. Peygamber'in tasarruflarının bağlayıcılık açısından tasnif edildiğini görmekteyiz. Bu tasnifi ilk yapanlardan biri olarak İbn Kuteybe (ö. 276/889) sünneti; 1-Vahye dayalı ve kıyamete kadar bütün ümmet için bağlayıcı hususiyetler taşıyan, 2-Allah'ın Hz. Peygamber'e sünnet koyma ruhsatı tanıdığı ve 3-Bağlayıcı olmayıp insanın kemâl mertebesine erişmesi için yapılmasında fazilet, terkinde günah olmayan sünnet şeklinde üç kısma taksim etmiştir. Şâfiî fakihî İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1212) Hz. Peygamber'in tasarruflarını fetvâ, kazâ ve imâmet olmak üzere üçe ayırırken Karâfî (ö. 684/1285) ise Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini tebliğ (peygamber), fetvâ (müfti), kazâ (hâkim) ve imâmet (devlet başkanı) olmak üzere dört kısımda incelemiştir. Ona göre Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) peygamber ve müftü olarak sözleri ve fiilleri kıyamete

32 Halim Sâbit, “Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-”, 16 Zilhicce 1332, 418-420.

33 Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, çev. Abdullah Aydın (İstanbul: Madve Yayınları, 1995), “Büyü”, 12.

34 Halim Sâbit, “Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-”, 16 Zilhicce 1332, 420.

35 Tirmizî, “Fiten”, 7.

36 Tirmizî, “Fiten”, 7.

37 Halim Sâbit, “Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-”, *İslâm Mecmûası* 1/12 (22 Şâban 1332), 357. Örfü nassa eşdeğer bir delil olarak gören Ziya Gökalp bu görüşünü temellendirmek için “Müminlerin güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir” hadisini zikretmiştir. Ziya Gökalp, “Fıkıh ve İctimâîyât”, *İslâm Mecmûası* 1/2 (30 Rebîülevvel 1332), 42.

38 Karaman, *İslami Hareket Öncüleri* 2, 310, 327.

39 Hayreddin Karaman, “Zaman ve Mekânın Değişmesi Halinde Sünnetin Geçerliliği”, *Sünnetin Dindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1998), 41-42.

kadar bağlayıcıyken, hâkim ve devlet başkanlığına dayanan akvâl ve ef'âli ise mevcut şartlara göre verilmiş hükümlerdir.⁴⁰

Halim Sâbit aile ahkâmına dair kaleme aldığı bir makalesinde, sünnetin bağlayıcılık açısından kısımlara ayrıldığını, bir kısmının fetvâ ve tebliğ, bir kısmının da kazâ şeklinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Dul bir kadının evliliğinde velisinin söz sahibi olamayacağı, yetim kızın sükutunun ikrar yerine geçeceği, nikah hususunda kadınların görüşünün alınması gerektiği vb. hadislerin bazısını Hz. Peygamber'in hâkim sıfatıyla bir kısmını da müftü ve mübelliğ vasfıyla söylediğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Halim Sâbit'in bu taksimi İzz b. Abdisselâm ve Karâfi'nin tasnifi ile benzerlik göstermektedir.⁴¹

Örfe dayalı bir fıkıh usûlünün kurumsal mahiyetteki sonucu, dînî ve hukûkî alanın ayrılmasıdır. Bu bağlamda Halim Sâbit, “velâyet-i dîniye ve hukûkiye” ile alakalı yazı dizisinde Hz. Peygamber ve dört halifenin “fetvâ, imâmet, kazâ, inzâr, teşrî, tevzî-i adâlet, siyâset ve irşâd” vazifelerini kendilerinde cem ettiklerini yani onların zamanında dînî ve hukûkî şeklinde bir ayrım olmadığını ancak bugün bu vazifelerin iş bölümü esasına göre müstakil yapılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴² Bu makalesinde Halim Sâbit Hz. Peygamber'in fiil ve tasarruflarını sekiz kısma ayırmıştır. Bu tasnif, sünnetin teşrî değeri ile alakalı son dönemlerde yapılan tasniflere yakındır.⁴³

1.4. Hadislerde Görülen İhtilafların Sebepleri

Halim Sâbit'e göre sahâbenin icthâd açısından ihtilaf etmesinin sebepleri; onların Hz. Peygamber'in yanında her zaman bulunamamalarından dolayı vârid olan sünnetten haberdar olmamaları, teâmül ve örflerin değişmesi, vürûdu icâb ettiren olayın unutulması, kelimenin kullanımının değişmesi, sünnetin zabtı ile ilgili eksiklik ya da farklılıklar ve sahâbenin sünneti kendi istidâdına göre yorumlamasıdır.⁴⁴

İhtilaflar incelendiğinde genellikle “sehv ve nisyân”, “hataen icrâ edilen bir zabt” ya da “indî bir te'vîl” ile karşılaşıldığını misaller ile açıklayan Halim Sâbit, bazen eksiklik ve kusurların râvîlere ait olduğunu ve o hadislerin üzerine şer'î bir hüküm bina edildiğinde ihtilafın ortaya çıktığından söz eder. Bu durumun müctehid için bir zelle/hata sayılacağını fakat iyi niyetinden dolayı onun bağışlanıp Allah katında sorumlu tutulmayacağını ve hatasında mazûr görüleceğini belki de çektiği zahmet ve meşakkatten dolayı ecir alacağını zikreder.⁴⁵

Ona göre sahâbenin önünde vaki olan bir olay “tahassüs, ihtisâs, telakkî ve idrâkte olan tefâvüt” sebebiyle farklı tahlil edilmiş, dolayısıyla sahâbe arasında ihtilaf söz konusu olmuştur. Bu bağlamda Halim Sâbit pek çok misal zikreder. Onlardan birisi şu haberdur: Sahâbe, Hz. Peygamber'in ihrama girdiği yer hakkında ihtilaf etmiştir. Onlar O'nun (s.a.v.) yanına bölük bölük geldikleri ve olayın bir kısmını gördükleri için bazısı O'nun devesi üzerinde bulunduğunda telbiye getirdiğinden hareketle devesi O'nu kaldırdığı sırada ihrama niyet ettiğini, bazısı Beydâ'ya çıktığında, bir kısmı da Zül-Huleyfe'de ihrama girdiğini ifade etmiştir. İbn Abbâs (ö. 68/687-688) onların hepsine hak vermiş, Hz. Peygamber'in farklı yerlerde telbiye getirmesinin tekrar ettiğini söyleyerek meseleyi çözüme kavuşturmuş, ihrama ise Zül-Huleyfe'de iki rekât namaz kıldıktan sonra girdiğini beyân etmiştir.⁴⁶

Ona göre hadislerde geçen bazı mübhem ifadeler Hz. Peygamber döneminde açık ve anlaşılır iken teâmül ve örflerin değişmesi sonucu bu lafızlar sonraki dönemlerde ihtilafa sebebiyet vermiştir. Nikahta velâyet konusunu ele aldığı bir makalesinde “veli” kavramının kapsamının fukahâ nezdinde zamanla

40 Murat Şimşek, “Tarihi Süreçteki Gelişimi Açısından Hz. Peygamber'in Tasarruflarının Tasnifi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15 (2010), 312-317; Yusuf el-Kardavî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1998), 274-281.

41 Halim Sâbit, “Aile Hukûku: İslâmiyetten Evvel Ve Sonra İzdivâc”, *Yeni Mecmûa* 2/35 (14 Mart 1918), 167-168.

42 Halim Sâbit, “Velâyet-i Hukûkiye -Teşrî-i Hukûki Heyeti; İctimâî Enmûzecimize Göre İctihâd ve İcmâ-”, 696.

43 Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Süleymân Aşkar, *Ef'âlü'r-Rasûl ve Delâletühâ ale'l-Ahkâmî's-Şer'iyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408), 216; Şimşek, “Tarihi Süreçteki Gelişimi Açısından Hz. Peygamber'in Tasarruflarının Tasnifi”, 322-343.

44 Sami Erdem'in tespitine göre Halim Sâbit'in sahâbenin ihtilaf sebeplerine dair söylediği bu hususlar, Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) konuyla alakalı görüşleriyle birebir örtüşmektedir. bk. Sami Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2003), 47.

45 Halim Sâbit, “İctihâda Dâir”, 02 Aralık 1909, 195.

46 Halim Sâbit, “İctihâda Dâir”, 02 Aralık 1909, 195.

ihtilafa yol açtığını belirten Halim Sâbit, Hz. Ali'den rivayet edilen bir haberin meseleyi vuzûha kavuşturduğunu ifade eder.⁴⁷

Hz. Aîşe'nin sahâbeye yönelttiği tenkitleri de ele alan Halim Sâbit, bazı hadislerin vürûd ettiği şekliyle ashâb tarafından zabt edilemediğini ve Hz. Aîşe'nin ihtilafa neden olan bu rivayetleri tashîh ettiğini misallerle izah eder.⁴⁸

1.5. Kaynak Gösterme Yöntemi

Halim Sâbit, süreli yayınlarda yayımlanan makalelerinde genellikle mesned olarak zikrettiği hadislerin kaynağını, hadisin geçtiği cilt ve sayfa numarasını parantez içerisinde vererek göstermiştir. Onun, eserlerinde kaynak gösterme yönteminin altı şekilde olduğu müşâhede edilmiştir. Bazen sadece müellifin adını bazen de müellif ve hadis kitabının adını vermekle yetinmiştir: “Kenzu'l-Ummâl Buhârî ve Müslim'den naklen”, “Beyhakî Sünen'inde”⁴⁹, “Sahîh-i Müslim, Sahîh-i Buhârî, Sünen-i İbn Mâce ve sâir kütüb-i mu'teberede tahrîc olunan âsâra nazaran...”⁵⁰ gibi. Zaman zaman müellif ve cilt numarası vermekle iktifâ etmiştir: “Müslim c.4”.⁵¹ Kimi yerlerde müellif, cilt numarası ve bâb numarası vermiştir: “Sahîh-i Buhârî c.6. 123.” gibi.⁵² Ara sıra müellif, hadis kitabının adı ve hadis numarası vermekle iktifâ etmiştir: “Buhârî, Sahîh, 4408”.⁵³ Son olarak bazı yerlerde müellif, hadis kitabının adı, kitâb adı ve bâb numarası vermiştir: “Müslim, Sahîh, Kitâbü'l-Hac, 17” gibi.⁵⁴

Matbû hadis kitaplarının sınırlı olduğu bir dönemde yaşaması sebebiyle onun temel hadis kaynaklarından ziyade umûmiyetle Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Sünen*'i, Müttakî el-Hindî'nin (ö. 975/1567) *Kenzu'l-ummâl* ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmiu's-sağîr* gibi derleme hadis kitaplarından istifade ettiği söylenebilir. Yazılarında mezkûr kaynaklardan atıflar yapması da bu hususu doğrular mahiyettedir.

Halim Sâbit bazen hadis kitapları yerine tefsir kitaplarından da alıntılar yapmıştır: “İbn Cerîr'in Zührî'den rivâyetine göre... (İtkân li's-Suyûtî, Esbâbu'n-nüzûl li'l-Vâhidî, Tefsîr-i Kebîr li'r-Râzî).”⁵⁵ Araştırmamız neticesinde mezkûr rivayetin parantez içinde referans olarak gösterilen eserlerde geçtiği tespit edilmiştir.⁵⁶ Yararlandığı kaynaklara atıf yapması onun hakkı teslim etme hususundaki hassasiyetini gösteren mühim bir örnektir.

1940'da yayımlanmaya başlayan *MEB İslâm Ansiklopedisi* için yazdığı makalelerinde ise günümüzde esas alınan akademik yazım tarzına uygun kaynak göstermiştir. Dönemin şartları gereği matbû ve edisyon kritik yapılan eserler sınırlı olduğu için bazı hadisleri kütüphanelerdeki yazma eserlerden kaynak göstermiştir. Mesela mezkûr ansiklopedinin “cihâd” maddesinde zikrettiği hadislerin kaynaklarını şu şekilde vermiştir: “Abu Abdullah al-Rahman Ahmed al-Nasa'i, Sunan, tab. Mısır, II, 65”, “Tanzih al-Şari'a al-Marfu'a an al-ahbâr al-şania al-mavzua, Veliyeddin Cârullah kütüp., nr. 267, yazm.”⁵⁷

Halim Sâbit'in, değişen ve ilerleyen ilmî çalışma yöntemini benimseyerek sonraki araştırmalarında bunları esas alarak metinler üretmesi kendisini sürekli geliştirip yenilediğini göstermektedir.

47 Halim Sâbit, “Hukûk-ı Aile Târihinden: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc”, *Yeni Mecmûa* 2/52 (13 Temmuz 1918), 513-514.

48 “Abdullâh bin Ömer radiyallâhu anhümâ Fahr-i Kâinât Efendimiz'in Receb ayında umre hacı edâ etmiş olduğunu söylüyordu. Ümmü'l-mü'minîn Hazret-i Âîşe bunu işitince İbni Ömer'in sehven söylemiş olması lâzım geldiğini beyân buyurdular. Kibâr-ı ashâbdan bir zât, Hazret-i Peygâmbere Efendimiz'den *هَذَا هُوَ الَّذِي يَكُونُ عَلَيْهِ أَهْلُهُ عَلَيْهِ* hadîs-i şerîfini rivâyet eylerdi; şu nass-ı hadîsten anlaşıldığı üzere azâbın sebebi bükâ olduğuna kâil olurdu. Hazret-i Âîşe bunu istihbâr edince, hadîsin vürûd ettiği vechile zabt edilmemiş olduğunu söyledikten sonra Fahr-i Kâinât Efendimiz bir Yahûdiyenin ziyâ-ı ebedîsinden dolayı ağlamakta olan Yahûdî âilesi gördüğü zaman: *إِنَّمَا يَكُونُ عَلَيْهَا وَإِنَّمَا تَعَذَّبُ فِي قَبْرِهَا* buyurmuş olduğunu beyân etmekle rivâyet olunan hadîsi tashîh buyurmuşlardı.” Halim Sâbit, “İctihâda Dâir”, 02 Aralık 1909, 194-196. Ayrıca bk. Bedruddîn Zerkeşî, *Hz. Aîşe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2002), 74-78, 141-143.

49 Halim Sâbit, “Hukûk-ı Aile Târihinden: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc”, *Yeni Mecmûa* 3/53 (18 Temmuz 1918), 5.

50 Halim Sâbit, “Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -16-”, *Sebilürreşâd* 10/252 (10 Temmuz 1913), 290-292.

51 Halim Sâbit, “Hukûk-ı Aile Târihinden: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc”, 5.

52 Halim Sâbit, “Hukûk-ı Aile Târihinden: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc”, 5.

53 Halim Sâbit, “Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -16-”, 290.

54 Halim Sâbit, “Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -16-”, 290.

55 Halim Sâbit, “Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -5-”, *Sebilürreşâd* 8/190 (25 Nisan 1912), 135-136.

56 Bu konuda bk. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008), 50.

57 Halim Sâbit Şibay, “Cihâd”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 3/167.

Diğer taraftan yazılarında bazen asgari düzeyde sened incelemelerine yer vermiş⁵⁸ bazen de hadislerin sened ve rivâyet farklılıklarına işaret etmiştir.⁵⁹ Hadisin senedi ve sıhhati hakkındaki değerlendirmeleri çoğunlukla alıntı yaptığı fıkıh ya da kelam kitabının müellifine ait olmakla birlikte zaman zaman kendisi de birtakım açıklamalar da bulunmuştur.⁶⁰ Bu durum Halim Sâbit'in hadis ilmi ile belli düzeyde meşgul olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Halim Sâbit, umûmiyetle kaynakları zikretmeye önem vermiş ancak onun zaman zaman ulaşamadığı kaynaklar da olmuştur. Mesela Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'inde geçen bir rivâyet hakkında bir vesîkaya rastlamadığını ifade etmiş ve hadisi "hakikat-i İslâmiye" olarak değerlendirerek şunu söylemiştir: "Bir eserde hadîs olmak üzere من ادعى العصبية فليس منا⁶¹ kavlı-i şerîfini gördü idim. Fi'l-hakika bendeniz bunun hadîs-i sahîh olup olmadığını bilemiyorum, bu husûsda bir vesîka, bir rivâyet görmedim. Ma'a-zâlik, bu kavlı-i şerîfi bir hakikat-i İslâmiye olmak üzere kabûl ediyorum: Burası dîn-i mübîn-i İslâm'ın yüzlerce âsârıyla müsbetdir..."⁶² Onun mezkûr hadisin kaynağını bulamadığını ifade etmesi, kaynak hassasiyeti ve sadakati açısından önem arz etmektedir.

1.6. Mektep ve Medreselerde Hadis Öğretimi

II. Meşrûtiyet sonrası en çok tartışılan konulardan biri de ıslâh-ı medâris meselesidir. Bu tartışmalar, ıslâh teklifi ve önerisinde bulunanların siyasi-ideolojik tavırlarına göre şekil almıştır.⁶³ Darülfünun'da bir süre müderrislik yapan Halim Sâbit, medreselerin ıslâhı için kurulan Meşîhât Makamı'ndaki komisyonda görev alarak bu tartışmalara bilfiil katılmış ve medreselerin dönemin ihtiyaçlarına uygun olarak tanzimi ve iyileştirilmesine yönelik bir risâle yayınlamıştır.⁶⁴

İslâm'ın doğru anlaşılması için asıl kaynaklara dönülmesi gerektiği üzerinde çokça duran Halim Sâbit, halef ve selef tarafından kıymeti teslim olunmuş *Sahîh-i Buhârî*'nin dahi birkaç yıl öncesine kadar hemşehrileri Buhâralılar ve Mâverâünnehir ulemâsı nezdinde yeterince tanınmaması sebebiyle medreselerin müfredatında yer almadığını esfle ifade etmektedir. Ona göre "ulûm-i me'sûre"nin tahsil ve temsiline itina gösterilmemesi neticesinde dinin hakikatleri ve meziyetleri tam olarak anlaşılammıştır.⁶⁵

Halim Sâbit'e göre medreselerde öğretim eski usûlle devam etmekte ve kendini yenileyememektedir. Medreselerin hâl ve zamana göre ıslâhı/iyileştirilmesi için öngördüğü ders programında "ilm-i hadis ve teferruâtı" dersini birinci kısım medreselerin İslâmî bölümünde zikreden Halim Sâbit, Kur'an ve sünneti anlamak için Arapça dersinin lüzûmuna işâret etmiştir.⁶⁶ Medreselerde hadis derslerinde hangi kitabın okutulacağına dair bir bilgi vermemiştir ancak kitap okumakla müctehid olunamayacağını beyân ettiği bir yazısında medresede ders olarak okutulan hadislerin ibâre tahlîlinden öteye geçmediğini, dolayısıyla hadisin rûh ve manasına erişilemediğini esfle vurgulamaktadır.⁶⁷

58 Halim Sâbit, "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -14-", *Sebîlürreşâd* 8/200 (04 Temmuz 1912), 335. Ayrıca bk. Halim Sâbit Şibay, "Azrâil" (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 2/522.

59 - عن عائشة انما قالت خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم - عام حجة الوداع - فمنا من أهل بعرة، ومنا من أهل بحدج وعمره، ومنا من أهل بحدج واهل رسول الله صلى الله عليه وسلم بالخج - أخرجه البخاري و مسلم (Buhârî, Sahîh, 4408)

- عن جابر بن عبد الله أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أفرد الخج - أخرجه ابن ماجه (Muslim, Sahîh, Kitâbü'l-Hac, 17). Parantez içindeki atıflar, Halim Sâbit'e aittir. Halim Sâbit, "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -16-", 290.

60 "Bu haber sahih olduğuna göre..." Halim Sâbit, "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -5-", 135. Ayrıca bk. "Cehennem hakkında müteaddit hadisler de rivâyet edilmektedir. Fakat bu hadislerin çoğu, belki hemen hepsi haber-i vâhid derecesini aşmaz." Halim Sâbit Şibay, "Cehennem", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 3/45.

61 Halim Sâbit'in kaynağını bulamadığı hadisin tahrîci şöyledir: Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017), 111-112.

62 Halim Sâbit, "Ulemâ ve Avâm", 05 Ağustos 1909, 344. Talebe ve muallimler için yazdığı *Amelî İlmihâl* adlı kitapçıklarda pek çok hadise yer vermiş ama hadislerin tahrîcini yapmamıştır.

63 Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 103-109.

64 Kazanlı Halim Sâbit, *Ulemâ ve Talebe-i Ulûm Efendilere Islâh-ı Medâris Münasebetiyle* (İstanbul: Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1329).

65 Halim Sâbit, "Ulemâ ve Avâm", 12 Ağustos 1909, 356.

66 Kazanlı Halim Sâbit, "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", *Sırât-ı Müstakîm* 5/124 (19 Ocak 1911), 336.

67 "Allah için insâf edelim... O on beş, yirmi senelik tahsilimiz içinde, o büyük eslâfın, o âlî himmetli müctehidlerin diz çökerek tahsil ettikleri ulûm-ı İslâmiye'den, onların kemâl-i dikkatle ta'kîb etmiş oldukları âsârdan hangisini okuduğumuz, öğrendiğimiz var?! Tefsîr mi?.. Hayır, Kâdî'nin ta'kîdli ibârelerini halletmekle tefsîr okunmuş, bilinmiş sayılmaz. Hadîs mi?.. Hayır, hadîs-i şerîfleri i'râb, binâya boğmakla hadîs okunmuş bilinmiş olmaz." "Biz nasıl oluyor da Arab lisânı için sekiz on sene sarf ettiğimiz halde ne lisânını, ne inşâ' ve kitâbetini, ne de âdâb ve belâgatini öğrenemiyoruz?... İşte bu noksanımızdan dolayı tefsîr, hadîse gelince yelkenlerimiz suya iniyor. İbâre hallinden, i'râb,

İlkokul 3. sınıf öğrencileri için yazdığı *Amelî İlmihâl* adlı eserinde ise hadis-i şerîf tercümelerini okumak ve mütâlaa etmenin öğrencilere feyiz vereceğini dile getirmiştir.⁶⁸ Halim Sâbit'in bu düşüncesine göre çocukları erken yaşlarda peygamberle tanıştırmak, çocukluk dönemi din ve değerler eğitimi açısından önem arz etmektedir.

2. Yazılarında Hadis Kullanımı

Osmanlı'nın son döneminde modernleşme sürecini hızlandıracak ve kolaylaştıracak yeni bir din anlayışına ihtiyaç duyulmaktaydı. Dinî ve millî kimliğin korunmasına son derece önem veren Halim Sâbit söz konusu sürecin hızlanabilmesi için fıkıh ve fıkıh usûlünün, sosyolojinin yöntemleri ile modernleşmeye uygun bir hâle gelmesi gerektiği fikrindeydi. Ona göre din aslî hüviyeti itibarıyla toplumsal meselelere cevap verebilecek mahiyettedir. Şeriatın temel ilkeleri ve hükümleri şer'-i mücmeldir ve kıyamete kadar sabittir. Şer'-i mücmelin örfe göre yorumu ise şer'-i mufassaldır. Şer'-i mufassalın bir kısmı nassa, bir kısmı da ictihâda dayanır. Siyasî, ictimâî ve iktisadî hususlarda ictihâd yapılırken örf esas alınmalıdır.⁶⁹ Bu düşüncesinden hareketle Halim Sâbit örfün kapsam alanını genişletmiş, İslâm hukukunun kaynakları ile millî örf ve anelerden yararlanmak sûretiyle modernleşmenin meşrûyetini temellendirmeye çalışmıştır. Modernleşmeyi meşrûlaştırmak için yazılarında ayet ve hadisleri delil olarak kullanmıştır. Makalenin bundan sonraki bölümünde Halim Sâbit'in yazılarında hadis kullanımına, kısmen de hadis yorumculuğuna dair örnekler verilecektir.

2.1. İslâm Kardeşliği

İslâm cemiyette kardeşliği esâs alan bir dindir. Birbirlerine kardeşlik bağı ile bağlanmak zorunda olan Müslümanlar yekdiğerlerine karşı sorumludurlar. Halim Sâbit bu hususu, hadis olduğunu belirtmeksizin "müminin mümine ayna oluşu"⁷⁰ ifadesiyle izah eder.⁷¹

İttihat ve Terakki'nin açmış olduğu mekteplerde okutulmak üzere 3. sınıf öğrencileri için yazdığı *Amelî İlmihâl* adlı eserde hadisleri talebelerin anlayacağı şekilde anlaşılır ve sade bir dille yorumlamıştır. Bu meyanda "Müslüman Müslümanın kardeşidir"⁷² hadisini Müslümanlar için hayırhâh olmak ve daima iyiliği dilemek olarak yorumlamış, "Sizden hiçbir kimse kendisi için sevdiğini kardeşi için de sevmekçe kâmil bir mümin olamaz"⁷³ hadisini de Müslümanlık ve müminliğin kemâli bakımından şart olarak görmüştür. Devamında da "Biz Müslümanlar ise şüphesiz Peygamberimiz'in hadislerine cân u gönülden inanırız. Çünkü doğrudur. Doğruya inanmak her Müslümanın borcudur" diyerek konuyu bağlamıştır.⁷⁴

2.2. Cihâd

Dönemin İslâmcıları fikrî ve siyasî değişim/dönüşümün sağlanabilmesi için bazı hedef ve prensipler belirlemişlerdir. Bunlardan birisi de cihâdın İslâm'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak ve buna bağlı olarak bir cihâd hareketini yeniden oluşturmaktır.⁷⁵

Halim Sâbit *MEB İslâm Ansiklopedisi* için yazdığı "cihâd" maddesinde bu anlayışın bir tezâhürü olarak cihâd; cihâd-ı kebîr (manevî cihâd, ictihâd, ilmî faaliyetler) ve cihâd-ı sağır (savaş) olarak ikiye ayırmış; Hz. Peygamber ve sahâbenin mücâhadesi, gayreti ve Kur'an'ı tebliğini cihâd-ı kebîr, bu uğurda yapılan savaşları ise cihâd-ı sağır olarak yorumlamıştır.⁷⁶

Ona göre cihâd ile ilgili hadisler genellikle cihâd-ı sağırın fazileti, icra tarzı ve fetihler hakkında vârid olmuştur. Cihâd-ı sağırı anlattığı kısımda Müslümanların çok uzak şehirlere gideceklerini hatta Türkler

binâ bahsinden geçemiyoruz. Lübbüne, mânâsına, rûhuna erişemiyoruz. İşte bundan dolayı "bâb-ı ictihâd kapalıdır, duhûl müyesser olmuyor" demeye mecbûr oluyoruz." İbn Sâbir Halim Sâbit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-ı Âcizâne", *Sırat-ı Müstakîm* 2/35 (06 Mayıs 1909), 133.

68 Halim Sâbit, *Amelî İlmihâl III Talebeye Mahsûs Kısım* (İstanbul: Tevsi-i Tıbbât Matbaası, 1331), 62.

69 Halim Sâbit, "İctihâd ve İcmâ", *İslâm Mecmûası* 2/24 (09 Cumâdelûlâ 1333), 580.

70 Ebû Dâvûd, "Edeb", 49.

71 Halim Sâbit, "İslâm-ı Medâris Münâsebetiyle", 332.

72 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cufî Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Mezâlim", 3.

73 Buhârî, "İmân", 6. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîh-i Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İmân", 71-72.

74 Halim Sâbit, *Amelî İlmihâl III Talebeye Mahsûs Kısım*, 53-54.

75 İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 58-61.

76 Şibay, "Cihâd", 3/166-168.

ile karşılaşacaklarını fakat Türkler hücum etmezlerse onlara saldırılmaması gerektiğini ifade eden hadisi zikretmiş ve bu hadisin Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'inde geçtiğini, pek çok senedi olduğunu ve İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1201) de senedde bir kusur görmediğini beyan etmiştir.⁷⁷

Ona göre Hz. Peygamber'in irtihâlinden sonra cihâd-ı kebîr yüksek bir tekâmüle mazhar olmuştur. Manevî cihâd cephesindeki ulemâ, hadis ve sünnetlerin cem ve tedvîni ile ilgilenmiş, cihâd ile ilgili rivâyetleri bir araya getirmiştir. Böylece toplanan sünnetler ile Hz. Peygamber'in cihâd hakkındaki siyeri tamamen canlanmıştır.⁷⁸

Halim Sâbit'e göre Hz. Peygamber'in hadislerini cem ve tedvîn etme işi de bir nevi cihâddır. Manevî cihâd cephesindeki bir kısım ulemâ bu vazifeyi yerine getirmişlerdir. Bugün de ulemâ dinin askeri olmalı, bidatlerle çarpışmalı, dinin aslî hüviyetine dönmesi noktasında daima mücadele etmeli, bidatlerin yerine sağlam, metîn ve umûmî kanunlar ikâme etmelidir. Ona göre bu zamanın cihâd-ı ekberi, ulemânın halka örnek ve önder olması, bidatlerle yani dinde olmayan şeylerle mücadele etmesidir. Bu kısmı anlatırken Halim Sâbit, Hz. Peygamber'e atfedilen رجعتنا من الجهاد الاصغر الى الجهاد الاكبر⁷⁹ rivayetini delil olarak getirmiştir.⁸⁰

Hz. Peygamber'in hadiste cihâd-ı ekber ile kastettiği nefisle mücâdeledir. Halim Sâbit'in bidat ve taassubla mücâhedeyi cihâd-ı ekber olarak yorumlaması, bu ikisinin nefsin hevâ ve hevesine uymaktan kaynaklanması sebebiyledir, denilebilir.

"Cihâd-ı Ekber: Genç Müslümanlık" başlıklı bir diğer yazısında ise genç nesillerin, taassub, vatansızlık, dinsizlik ve milliyetsizlik fikirleriyle mücadele etmelerini ve dinin aslî şekline döndürülmesi yolundaki gayretlerini cihâd-ı ekber olarak yorumlamıştır. Ona göre bu uğurda edilen mücâhede (İslâmî milliyetçilik cereyanı) bugünün cihâd-ı ekberidir.⁸¹

2.3. Ulemâ ve Medreselerin Durumu

II. Meşrûtiyet sonrası İslâmcı yazarların en çok mesned olarak zikrettikleri hadislerden birisi "Âlimler peygamberlerin vârisleridir" rivâyetidir. Türkçü-İslâmcı çizgide bir âlim olarak Halim Sâbit de "verese-i enbiyâ" olan âlimlerin konumu hakkında pek çok makale yazmıştır. Ona göre ulemâ tedennî ederek avâm seviyesine inmiştir. Öyle ki ulemâ toplumu değil, toplum ulemâyı yönlendirmeye başlamıştır.⁸² Halbuki tarih boyunca ulemâ birçok toplumsal hareketin rehberi, değişim ve dönüşümün yönlendiricisi olmuştur. Âlimlerin vazifeleri tebliğ, talim ve numûne-i imtisâl olmaktır. Şimdiki ulemâ yaşanan hâdiselerden gâfil kalmış, ibâre tahlîli ve lafzî münakaşalarla vakit geçirmiştir. Tarihteki müsbet konumunu kazanması ancak medreselerin islâhiyla mümkün olacaktır. Bu sebeple ulemâ nebevî mirasa sahip çıkarak mukaddes mirası hâmil/taşıyan olmalıdır.⁸³

Müellifin yazılarında geçen "verese-i enbiyâ", "vâris-i nebî" ifadeleri Hz. Peygamber'in "Âlimler, peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler altın ve gümüşü mirâs bırakmazlar; sadece ilmi mirâs bırakırlar. O mirâsı alan kimse, bol nasip ve kısmet almış olur"⁸⁴ hadisine telmîhtir. Halim Sâbit'e göre peygamberlerin vârisleri dinde tefakkuh eden derin anlayış sahibi fakihlerdir. Onlar dinin muallimi ve mürebbileridir. Halim Sâbit bu kısmı izah sadedinde Hz. Peygamber'in fikhî ve fakihi öven hadislerine yer verir. Mesela "Allah, hakkında hayır dilediği kimseyi dinde fakih kılar",⁸⁵ "Hayır adettir, kolaydır; şer ise inattır, zordur. Allah, hayrını dilediği kişiyi dinde fakih kılar"⁸⁶, "Din hususunda tefakkuh etmek

⁷⁷ Şibay, "Cihâd", 3/167.

⁷⁸ Şibay, "Cihâd", 3/168.

⁷⁹ Bu haber muteber hadis kaynaklarında geçmemektedir. Beyhakî *Kitâbü'z-Züh'd* de rivâyete yer vermiş, akabinde isnâdının zayıf olduğunu beyân etmiştir. bk. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Kitâbü'z-Züh'di'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1408/1987), 373.

⁸⁰ Halim Sâbit, "Ulemâ ve Avâm", 05 Ağustos 1909, 343-344.

⁸¹ Halim Sâbit, "Cihâd-ı Ekber: Genç Müslümanlık", *Sebîlürreşâd* 11/280 (22 Ocak 1914), 306-307.

⁸² İsmail Kara'ya göre Halim Sâbit'in ulemâyı "itibarsız ve etkisiz" kılan bu değerlendirmesinin doğruluk oranı yüksek değildir; doğru olan ulemânın halkın ruhu ve hareketlerini pek çok açıdan belirlemiş olmasıdır. bk. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 196-197.

⁸³ Halim Sâbit, "İslâh-ı Medâris Münâsebetiyle", 335. Ayrıca bk. a.mlf., "Velâyet-i Diniye -Meşihat-ı İslâmiye Teşkilâtı-", 683.

⁸⁴ Ebû Dâvûd, "İlim", 1.

⁸⁵ Buhârî, "İlim", 10; Müslim, "İmâre", 175.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce* (Beyrut: Dâru'r-Risâle, 2009), "Mukaddime", 17.

gayesiyle dünyanın çeşitli bölgelerinden insanlar size gelecekler. Size geldiklerinde onlara hayrı tavsiye edin”⁸⁷ rivayetlerini bu bağlamda zikreder.⁸⁸

Yazısının devamında ise sadece diyânî işlerle meşgul olacak “din-şinâs, zâhid, rabbânî, fakih, halîm, din işlerinde basiretli, âhirete râğbetli, ibâdete devamlı kimseler”den müteşekkil bir ulemâ sınıfına ihtiyaç olduğunu ifade eder. Bu görüşünü temellendirmek amacıyla da İbn Abbâs’ın ashâba hitaben söylediği “Rabbânîler olunuz demek, halîmler, fakihler ve âlimler olunuz, demektir”⁸⁹ sözü ile Hasan Basrî’nin (ö. 110/728) “Fakih dediğin, dünyaya karşı isteksiz, ahirete karşı arzulu, dininin işinde uyanık olan, Rabbine ibadete aralıksız devam eden kimsedir ancak!”⁹⁰ diyerek tarif ettiği fakih tanımını verir.⁹¹

Görüldüğü üzere Halim Sâbit dînî meselelerle meşgul olacak bir ulemâ sınıfının fakihlerden müteşekkil olması gerektiğini hadislerle delillendirmeye çalışmaktadır.

2.4. İcmâ-i Fukahâ – İctihâd

Dönemin İslâmcı düşünürleri İslâm’a kaybettiği dinamizmi yeniden kazandırmak, İslâm toplumlarının ilerlemesinin önündeki engelleri kaldırmak için ictihâd kapısının mutlaka açılması gerektiğini savunmuşlardır. Böylelikle mukallidlerin elinde donmuş bir hâle gelen din canlanacak, ittihâd-ı İslâm’ın önünde engel gibi duran mezheplerin birliği (tevhîd-i mezâhib) sağlanacaktır.⁹²

Halim Sâbit de *Sırât-ı Müstakîm*’deki köşesinde ictihâda dair makaleler (on altı tefrika) yayımlamıştır. İctihâd ve taklîd dönemlerini anlattığı bu yazılarında pek çok yerde hadisleri kaynak olarak göstermiştir. Mesela Hz. Peygamber döneminde ictihâdı anlatırken hâkimin ictihâdında isabet ederse iki, hata ederse iyi niyetinden dolayı bir ecir alacağına dair rivayeti,⁹³ Muâz hadisini,⁹⁴ seferde su bulamayan iki sahâbînin teyemmümle namaz kıldıktan sonra su bulmaları ve birinin namazı iade etmesi, diğerinin de etmemesi ancak ikisinin de Hz. Peygamber tarafından tasvîb edilmesine dair rivâyeti,⁹⁵ oruçlu iken hanımını öpen Hz. Ömer’in bu hususla ilgili sorusu üzerine Hz. Peygamber’in kıyâs yoluyla cevap verdiği hadisi⁹⁶ ve sahâbe uygulamalarını delil olarak göstermiştir.⁹⁷ İctihâdı, insanın meclûlât ile mücâdelesini⁹⁸ olarak yorumlayan Halim Sâbit, Hz. Peygamber’in sahâbeye ihtiyaç hâlinde ictihâd etmeleri için izin verdiğine dair pek çok hadis zikretmiştir. Maksudı, Hz. Peygamber ve sahâbe devrinde “bab-ı ictihâdın meftûh” olduğunu göstermektir. Ona göre bütün maddî ve mânevî sorunların tek sebebi “bâb-ı ictihâdın mesdûd” olmasıdır. Çözüm ictihâd kapısının tekrar açılması, şerhlerden, hâşiyelerden kurtularak aslî kaynaklara dönülmesidir.⁹⁹

Halim Sâbit’e göre müctehid, mensup olduğu ictimâî zümrenin bütün örflerini ve milli irfânını üzerinde taşıyarak milli vicdâna tercümân olmak zorundadır.¹⁰⁰ Aynı toplumdaki müctehidlerin ictihâdlarının icmâ etmesi, farklı toplumlara mensup müctehidlerin ictihâdlarının farklı olması ve her zaman bir noktada icmâ edememeleri gayet tabiidir. Buna delil olarak “ümmetimin ihtilâfı rahmettir” hadisini zikretmiştir.¹⁰¹

87 Tirmizî, “İlim”, 10.

88 Halim Sâbit, “İslâm İctimâiyâtı Dinşinâslar ve Fakihler”, *İslâm Mecmûası* 3/35 (29 Şevvâl 1333), 763-764.

89 كونوا رباتين حلفاء علماء Buhârî, “İlim”, 10.

90 أما الفقيه الزاهد في الدنيا ، الراغب في الآخرة ، البصير بامر دينه للمداوم على عبادة ربه Dârîmî, “Mukaddime”, 29.

91 Halim Sâbit, “İslâm İctimâiyâtı Dinşinâslar ve Fakihler”, 765.

92 Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi* 1, 55-58.

93 Tirmizî, “Ahkâm”, 2.

94 Tirmizî, “Ahkâm”, 3.

95 Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 121.

96 Ebû Dâvûd, “Savm”, 33.

97 Kazanlı Halim Sâbit, “İctihâda Dâir”, *Sırât-ı Müstakîm* 3/58 (14 Ekim 1909), 88-89. Ayrıca bk. a.mlf., “İctihâda Dâir”, *Sırât-ı Müstakîm* 3/59 (21 Ekim 1909), 98-100.

98 Halim Sâbit, “İctihâda Dâir”, 21 Ekim 1909, 99.

99 Halim Sâbit, “İctihâda Dâir”, 24 Şubat 1910, 392-394.

100 Halim Sâbit, “İcmâ-Müctehid, İctihâd”, *İslâm Mecmûası* 2/21 (26 Rebîülevvel 1333), 532-533.

101 Halim Sâbit, “İctimâî Enmûzeclere Göre İctihâd Zümreleri, İcmâ-ı Fukahâ”, *İslâm Mecmûası* 2/22 (10 Rebîülâhîr 1333), 551-552. “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir” hadisi halk arasında hadis olarak bilinmektedir lâkin bu söz muhaddisler tarafından “hadis” kabul edilmemiş, zayıf bir senedinin dahi olmadığı ifade edilmiştir. bk. Halil İbrahim Kutlay, “Ümmetimin İhtilâfı Rahmettir Sözü Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (30 Haziran 2004), 81-104. Ziya Gökalp, “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir” hadisini bir ârifin “iş bölümü ve ihtisâs” olarak yorumladığını ve bunun “gâyet güzel bir tevcih” olduğunu ifade etmiştir. Gökalp, “Diyânet ve Kazâ”, 760.

Halim Sâbit'e göre İslâm dini, yalnız itikâd ve ibâdetlerden ibârettir; kazâî ve diyânî işler birbirinden ayrılmalıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) teşrî, siyâset, irşâd vb. vazifelerini kendinde cem etmişti. Bugün ise durum değişmiş, işler iş bölümü esasına göre farklılaşmış ve kurumsallaşmıştır. Buna göre teşrî yetkisi din adamlarında değil hükûmette olmalıdır. Osmanlı tarihinin ilk evrelerinde padişahlar kanun yapmışlar ancak zamanla teşrî salâhiyeti yeniden âlimlerin eline geçmiştir. Devlet teşrî yetkisini tamamıyla eline almalıdır. Zira hukuk dinden ayrılınca din manevîleşecek ve teâlisi gerçekleşecektir.¹⁰²

Halim Sâbit mebûsların oy kullanmaları neticesinde Meclis-i Mebûsân'dan çıkan kanûnların icmâ hükmünde olacağını ifade ederek meşrûtiyet idâresinin islâmîliğini savunmuştur. Çünkü mebûslar kendi fikirlerini değil "efkâr-ı umûmiye"yi yani örfü yansıtmaktadır. Örf fikhın bir kaynağı olduğu için meclisin tasdîkinden çıkan kanûnlar "icmâ-i ümmet" hükmündedir. Bu görüşünü temellendirmek için "Ümmetim dalâlet üzere birleşmez"¹⁰³ ve "Sevâd-ı azâma (İslâm toplumunun büyük çoğunluğunu oluşturan kitle) tabi olun"¹⁰⁴ hadislerini zikretmiştir.¹⁰⁵

Her dönemde hak üzere hareket eden mücâhidler ve müctehidlerin olduğuna bütün samimiyetiyle inandığını söyleyen Halim Sâbit, ¹⁰⁶ لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق [حتى] يأتيهم أمر الله hadisinde geçen taifeyi, müctehid ve mücahidler olarak yorumlamış yine böyle bir zümrenin İslâmiyet'in imdadına yetişeceğini ifade etmiştir.¹⁰⁷

2.5. Hutbelerin Sünnete Uygunluğu

Hutbeler geniş kitlelere ulaşma imkânı veren yaygın din eğitimi vasıtalarından biridir. Bu sebeple İslâm tarihi boyunca halkın dini bilgisini artırmaya aracılık etmiş, direkt ya da sembolik olarak siyasî bir muhtevâ taşımıştır. Ancak iktidâr ve muhâlefetin modernleşme ve ıslâhât süreciyle bağlantılı olarak hutbelerde meşrûtiyet aramaları, bu yolla siyâseti meşrûlaştırma çabaları nispeten yakın zamanın bir ürünüdür.¹⁰⁸

II. Meşrûtiyet sonrasında hutbelerin siyâsî alanda kullanımı bir hayli genişlemiştir. Meşrûtiyet'in meşrû bir yönetim olduğu ve modernleşmenin gerekliliğinin halka anlatılması meselesinde "halka gitme"nin bir yolu olarak görülmüş, süreli yayınlarda "hutbe" adını taşıyan makaleler yazılmış, kitaplar basılmış ve siyasi partiler programlarında "hutbe, vaaz ve irşâd" faaliyetlerine yer vermişlerdir.¹⁰⁹

Halim Sâbit hutbelerin mâhiyeti ve İslâm tarihi boyunca geçirdiği aşamalara dair makaleler yazmış ve yaşadığı dönemde hutbelerin aslî şeklinden uzaklaştığı ve ıslâhının gerçekleşmesi gerektiğini yazılarında sıkça beyan etmiştir. Hadis ve siyer kitaplarında Hz. Peygamber'in bütün hutbelerinin kaydedildiğini belirten Halim Sâbit, Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) bi'set ve risâletinin dahi hutbeler ile tebşîr olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁰

Halim Sâbit'e göre iş hayatındaki ciddiyetsizlik ve intizamsızlık ibadet ve hutbelere de yansımıştır. İbâdetde niyet, azim ve ciddiyetin şart olduğunu ifade eden Halim Sâbit, Hz. Peygamber'in "Ameller niyetlere göredir. Kişi için ancak niyet ettiği şey vardır" hadisini¹¹¹ zikrederek niyet etmenin pek çok hikmet ve maslahat, dünyevî ve uhrevî faydaları olduğunu zikreder. Ona göre niyetin hikmetlerinden birisi, kişiyi bütün işlerinde azim ve ciddiyete alıştırmaktır. İlk önce dînî ve uhrevî amellerde ciddiyetsizlik başlamış, akabinde bu hâl bütün ahvâle yayılmıştır. Bunun neticesinde hutbeler de aslî

102 Halim Sâbit, "Velâyet-i Hukûkiye -Teşrî-i Hukûki Heyeti; İctimâî Enmûzecimize Göre İctihâd ve İcmâ-", 696-697.

103 İbn Mâce, "Fiten", 8.

104 İbn Mâce, "Fiten", 8.

105 Halim Sâbit, "Velâyet-i Hukûkiye -Bugünkü İctimâî Enmûzecimize Göre İctihâd ve İcmâ-", *İslâm Mecmûası* 3/33 (30 Ramazan 1333), 728.

106 Buhârî, "İ'tisâm", 10. Benzer lafızlarla bk. Müslim, "İmâre", 170. Köşeli parantez içindeki حتى edatı hadisin orijinal metninde yer aldığı halde burada geçmemiştir. Halim Sâbit hadisleri kaynaklarda geçtiği haliyle nakletme konusunda titiz bir âlimdir. Dolayısıyla burada lafzın düşmesi dizgi kaynaklı bir hata sebebiyle de olabilir. Ayrıca *Sırât-ı Müstakîm*'in Osmanlıca olarak yayımlanan orijinal nüshasında على الحق lafzı mevcutken Bağcılar Belediyesi tarafından neşredilen latinize metinde bu ibâre yazılmamıştır.

107 İbn Sâbir Halim Sâbit, "İctihâda Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 3/78 (03 Mart 1910), 414.

108 Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri* 1, 82.

109 Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri* 1, 82-85.

110 Kazanlı Halim Sâbit, "Hutbelere Dâir", *Sırât-ı Müstakîm* 1/6 (01 Ekim 1908), 88.

111 Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 1; Müslim, "İmâre", 155.

mihverinden uzaklaşmış, resmî bir hüviyete bürünmüştür. Ona göre sûret ve muhteva açısından hutbeler sünnete muvâfık değildir ve bidatlarla doludur. “Zikir, nasihat ve ibret dersi” olması gereken hutbeler dua ve taklitten ibaret kalmıştır.¹¹²

II. Meşrûtiyet sonrasında hutbelerin Türkçe okunmasını teklif eden ilk kişiler arasında yer alan Halim Sâbit, hutbede ayet ve hadislerin Arapça; mevza, dua vb. kısımlarının da mahallî lisânlarda okunması görüşündedir. Çünkü ona göre hutbeyi anlamak da anlatmak da sünnettir. Bu durumu şöyle izah eder: “Hülâsa hutbeyi anlamak, anlatmak her ikisi de sünnettir. Çünkü Fahr-i Kâinât Efendimiz hutbeyi anlatır, ashâb-ı güzîn hazerâtı da anlarlardı. İşte anlamak, anlatmak sünnet-i fiiliye ile sâbitdir. Bu nokta katiyyen inkâr olunamaz. Binâen-aleyh bizim o fiil-i nebevîlerine ittibâmız sünnettir.”¹¹³

O, hutbenin Türkçe okunmasının sünnet dayanağı ve delili olarak da şu hususu zikreder: “Bir de Fahr-i Kâinât Efendimiz hazretlerinin mensûb olduğu Kureyş’in gayri bir kabîleden bazı zevâta, o kabîlenin lehcesi ile idâre-i kelâm buyurduğu ehâdis-i şerîfede vârid olmuştur. İşte bu sebepten hutbelerimizi muhâtabların fehm ü idrâk edecekleri, anlayabilecekleri bir tarzda okumamız, sünnet-i Râsûle tevffika çalışmamız ve onlarda olan makâsıd-ı asliyeyi unutmamaklığımız lâzım, hattâ elzemdir.”¹¹⁴

İbadet olması hasebiyle hutbeyi diyânî konular arasında ele alan Halim Sâbit, hutbelerin Hz. Peygamber’in sünnetine muvâfık îrâd edilmediğini izah etmektedir. Hutbe dînî bir mesele olduğuna göre bu hususta Hz. Peygamber’in sünnetine ittiba edilmeli yani asr-ı saadetteki gibi muhatapların anlayabilecekleri bir lisan ve tarzda eda edilmelidir.

2.6. Gaybî Haberlere Bakışı

Bir medeniyetin terakkisini icthâd fikrinin terakkisine bağlayan Halim Sâbit, Hz. Peygamber’in mucizevî bir şekilde asırlar öncesinden ulemânın icthâd düşüncesinden uzaklaşıp taklit seviyesine düşeceğini ve bu sebeple ümmetine cehaletin isabet edeceğini nübüvvet nuru ile keşfedip haber verdiğini zikreder. Hz. Peygamber’in tahzîr ve intibâh gayesiyle söylediği mezkûr rivayet şudur:

خير امتي قرني، ثم الذين يلونهم، ثم الذين يلونهم، - قال عمران فلا أدري : أذكر بعد قرنه قرنين أو ثلاثا - ثم إن بعدكم قوما يشهدون ولا يُستشهدون، و يخونون ولا يؤمنون، ويندرون، ولا يقون، ويظهر فيهم السم¹¹⁵

Halim Sâbit’e göre Hz. Peygamber’in bu sözleri şu an gerçekleşmiş ve yaşanan hadiseler hadisin sıhhat ve sübutunu mucizevî olarak tasdik etmiştir. Ona göre bu hadis-i şerifi nazar-ı dikkate almayan ümmet, icthâdı bırakıp taklitle sapmış, dolayısıyla hayırsız ve emniyetsiz bir hale gelmiştir. Nübüvvet nurundan istifade için Hz. Peygamber’in hayırlı oluşunu haber verdiği asra gitmek gerekmektedir.¹¹⁶ Bu hususta ümitsiz olmadığını da ifade eden Halim Sâbit, “Her usrun iki yüsrü oluyor” diyerek İnşirâh sûresi 94/5-6. ayetler ile “Bir güçlük iki kolaylığa asla galip gelemes!”¹¹⁷ hadisine telmihte bulunmuştur.

“Bâb-ı icthâd mesdûddur” tartışmalarının gündemde olduğu günlerde *Sırât-ı Müstakîm*’deki köşesinde taklit devrinin başlamasıyla ulemânın kuvveti ve nüfûzunun kalmadığını dolayısıyla Müslümanların ilmin nuru ve feyzinden mahrum bir hâlde zafiyete düşer olacaklarını dile getiren Halim Sâbit, yazısının devamında Hz. Peygamber’in *إِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبِضُ الْعِلْمَ انْتِزَاعًا يَنْتَزِعُهُ مِنَ الْجَبَادِ، وَلَكِنْ يَقْبِضُ الْعِلْمَ بَقْبِضِ الْعُلَمَاءِ، حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ عَالِمًا اتَّخَذَ النَّاسُ رُؤُوسًا جَهْلًا، فَسُئِلُوا فَأَفْتَوْا بِغَيْرِ عِلْمٍ، فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا* hadisini¹¹⁸ zikrederek, rivayetin mucizevî bir şekilde sıhhat ve sübûtunun ortaya çıktığını ve İslâmiyetin güçsüz mukallidlerin elinde kaldığını ifade etmiştir. Ona göre

112 Kazanlı Halim Sâbit, “Hutbelere Dâir”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/13 (19 Kasım 1908), 199-201.

113 Halim Sâbit, “Hutbelere Dâir”, 19 Kasım 1908, 200.

114 Halim Sâbit, “Hutbelere Dâir”, 19 Kasım 1908, 200-201.

115 “Sizin hayırlılarınız, benim zamanımda yaşayanlarıdır. Sonra zamanımda yaşayanlara yakın olanlar, sonra da onlara yakın olanlardır.” İmrân dedi ki: Nebî’nin (s.a.v.) “Sonra onlara yakın olanlardır” sözünü iki defa mı veya üç defa mı söylediğini bilemiyorum. Rasûlullah (s.a.v.) sözüne şöyle devam etti: “Onlardan sonra öyle bir topluluk gelir ki, kendilerinden şahitlik istenmediği halde şahitlik yaparlar; hyânet ederler de kendilerine güvenilmez, bir adakta bulunurlar fakat yerine getirmezler; onlarda şişmanlık baş gösterir.” Buhârî, “Şehâdât”, 9; Müslim, “Fezâilu’s-Sahâbe”, 214.

116 Halim Sâbit, “İctihâda Dâir”, 03 Mart 1910, 414.

117 Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta’* (Kahire: ed-Dârü’l-Âlemiyye, 2013), “Cihâd”, 6.

118 “Allah Teâlâ ilmi insanların hafızalarından silip unutturmak suretiyle değil fakat âlimleri öldürüp ortadan kaldırmak suretiyle alır. Neticede ortada hiçbir âlim bırakmaz. İnsanlar bir kısım cahilleri kendilerine lider edininler. Onlara birtakım meseleler sorulur; onlar da bilmedikleri halde fetva verirler. Neticede hem kendileri sapıklığa düşer hem de insanları saptırırlar.” Buhârî, “İlim”, 35; Müslim, “İlim”, 13.

taklit belası tıpkı veba ve kolera gibi ulemânın zihin ve fikirlerini hasta etmiştir, dolayısıyla ilim kalkmış, İslâmiyet hâmişiz kalmıştır. İslâmiyeti terakkiye mâni oluyormuş gibi gösteren bu zümre, hadiste zikredilen “rüûs-i cühhâl”dir. Cehalet bunları azdırmış, kendileri de alemleri azdırmaktadırlar.¹¹⁹

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber, kıyamete kadar vuku bulacak bazı hal ve hadiseleri ashâbına aktarmış ve söylemlerinde zan ve ihtimal ifade eden lafızlar yerine kesin ve net bir anlatım dili kullanmıştır. Bu durum O’nun gayba dair verdiği bilgilerin çoğunu tahmin, öngörü ve tecrübesine dayanarak nakletmediğini bilakis vahy-i gayr-i metlûv haberler olarak Allah’tan aldığını göstermektedir.

Halim Sâbit gayb ile ilgili mezkûr haberleri kabul etmiş ve onlara itimat ettiğini ifade etmiştir. Bu durum onun gaybî haberlere bakışının klasik/geleneksel anlayışa uygun olduğunu ve bu konuda bir itirazının bulunmadığını göstermektedir.

Sonuç

II. Meşrûtiyet dönemi fikrî ve siyasî anlamda hareketli bir devirdir. Dönemin âlim ve münevverleri Osmanlı Devleti’nin siyasî ve sosyal bütünlüğünü sağlamak için imâl-i fikir etmekte, modernleşmeye dair meseleleri tartışmaktadır. Bu tartışmalar çoğunlukla süreli yayınlar üzerinden olmaktadır.

Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e geçen neslin aslen Kazanlı bir ferdi olarak Halim Sâbit de yazılarında İslâm’ın yalnızca bir inanç olmadığını aynı zamanda bir kanun dini olduğunu sık sık dile getirmiş, Gökâlp’in görüşlerini tekrar etmiş ve desteklemiştir.

E. Durkheim’in manevî talebesi sosyolog Ziya Gökalp, sosyolojinin her soruna çözüm getireceği şeklinde bir yaklaşım sergilemiştir. Yazılarında “fıkıh ve sosyolojiyi (Durkheim sosyolojisi) sentez etme”¹²⁰ çabasında olmuş, Durkheim sosyolojisini İslâm kültür ve medeniyeti içinde müsait bir zemine yerleştirmeye çalışmıştır. Ziya Gökalp’e göre İslâm’ın özünden/akidesinden gelen ile Arap kültüründen neşet edenler ayırt edilmeli, Arap kültürü din olarak algılanmamalıdır. Türklükten gelen kültürel unsurlar dinen bir sakınca oluşturmuyorsa, o takdirde örf tercih edilmelidir.

Halim Sâbit de Gökalp’in izinden giderek İslâm’ın modern dünyaya uyumunu hazırlayıcı ve hızlandırıcı bir çaba göstermiştir. Müdürlüğünü yürüttüğü *İslâm Mecmûası*’nın şîârı “dinli bir hayat, hayatlı bir din”dir. Bu düstur hem dinin sosyal hayattaki rolünü vurgulamak hem de dinde reform ile İslâm’ı tekrar canlandırmak mânâsında anlaşılmalıdır. Ona göre din önemli, gerekli ve vazgeçilmezdir ancak din bilime uygun olmalıdır; hurâfe ve batıl inançlar bilimle uyuşmamaktadır.

Tek bir alanda ihtisâs yapmaktansa selef ulemâsının izinden giderek birçok ilim dalında tahsil yapmayı tercih eden Kazan âlimleri gibi Halim Sâbit de din sosyolojisi, din eğitimi, siyer ve fıkıh alanlarında makaleler yazmış, buralarda hadislerle çokça yer vermiştir. Modernleşmeyi meşru kılmak, geleneksel din anlayışını tashîh/ta’dîl etmek üzere ana kavramların yeniden tarifine ihtiyaç duyulduğu bir dönemde devletin diğer kurumlarında yapılmaya çalışılan reformları “din-devlet-toplum” çerçevesinde dinde yapmaya çalışmış ve geleneksel din anlayışını eleştirmiştir. Dini, aklî/bilimsel bir çerçeveye koymaya çalışmıştır. Bunu yaparken de hadisleri referans olarak kullanmıştır. “Dini modernleşme alanına çekmek” ya da “modern olanı dînileştirmek” gayesiyle hadisleri “toplumsal nüfûz aracı” ve “modern bir topluma ulaşmanın vâsıtası” görmüştür.

İslâm dünyasının hemen her yerinde görülen atâlet ve donukluğun temel sebebi İslâmcı ve Türkçülere göre İslâm dini değildir. Asıl sebep, İslâm’ın aslî kaynak ve ilkelerinden uzaklaşmaktır. Ulemâ ile ümerâ üzerine düşen vazifeyi yapmamış, halk cahil kalmıştır. Terakkî ve teâli için ulemânın sa’y ve gayret etmesi, aslî kaynaklara yani Kur’an ve sünnete dönmesi ve ictihâd kapılarını açması gerekmektedir. Bu durum Halim Sâbit tarafından “Âlimler peygamberlerin vârisleridir” hadisiyle izah edilmeye çalışılmıştır.

Ziya Gökalp, E. Durkheim’in “toplumsal iş bölümü ve farklılaşma” teorisini “örf teorisi” ile kurumlara uyarlamaya çalışmıştır. Halim Sâbit de onların yolunu takip ederek fıkıhî örfe göre şekillendirmiş/formüle etmiş; dînî hukuktan laik hukuka geçişte gerekli altyapının oluşturulmasına

119 Halim Sâbit, “İctihâda Dâir”, 24 Şubat 1910, 393.

120 Recep Şentürk, *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 147.

çalışmış; ictihâd, icmâ, teşrî vb. kavramları yeniden tanımlamış ve örfü daha fazla öne çıkarmıştır. Özellikle hukukta yapılacak yenilikleri hadislerle meşrûlaştırmaya ve haklılaştırmaya çalışmıştır. “Allah’ın sünneti”, “cemaatin vicdânı”, “kamu vicdânı” olarak tanımlanan örf, Halim Sâbit tarafından Hz. Peygamber’in “Ümmetim sapıklık üzere birleşmez” hadisiyle desteklenmiştir. Ona göre örfün değişmesi zâhiren nassın hilâfına gibi görünebilir ancak toplum nezdinde iyi olan Allah indinde de iyidir. Dolayısıyla örfteki değişmeler meşrûdur, bugünün müctehidleri mebûslardır, binâenaleyh onların çıkardığı kanunlar da icmâ olmaktadır.

Müctehidlerin hadis bilgisi ve sünnet anlayışı, hadislerden nasıl fikhî hükümler istinbât ettiklerine dair pek çok makale neşreden Halim Sâbit, sünneti Kur’an’ın müfessiri olarak görmüştür. Hadis için ayrı bir tanım yapmamış, hadis ve sünneti çoğunlukla birbirinin yerine kullanmıştır. Siyer, İslâm hukuku ve din sosyolojisine dair yazılarında hadis ve sünnete sık sık atıflar yapmış, mesned olarak gösterdiği hadisleri çoğunlukla kaynaklarıyla zikretmiş, zaman zaman hadisin sıhhati ve tarikleri hakkında bilgi vermiştir. Aslî kaynaklara istinâden yazdığı makale ve tetkikleri onun hadis ilminde belli düzeyde vukûfiyet sahibi olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Aşkar, Muhammed Süleymân. *Ef'âlû'r-Rasûl ve Delâletühâ ale'l-Ahkâmî's-Şer'iyye*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Tespit Yöntemi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî. *Kitabû'z-Zühdi'l-Kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1408/1987.
- Birinci, Ali. *Tarihîn Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Birinci, Ali - Çavdar, Tûba. "Halim Sâbit Şibay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/336-337. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Birgili, M. Sâlih Vecdi. "Medâris-i Husûsiyyeye Muhtâcız". *Sebîlürreşâd* 11/267 (23 Ekim 1913), 104-106.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cuî. *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân. *Sünen-i Dârimî*. çev. thk. Abdullah Aydın. İstanbul: Madve Yayınları, 1995.
- Durkheim, Emile. *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*. çev. Cemal Bali Akal. İstanbul: BFS Yayınları, 1985.
- Dumlu, Emrullah. "Ebu Yusuf'un Örf Dayalı Nassın Örf Değiştiğinde Değişebilirliğine İlişkin Görüşünün Tespit ve Tetkiki". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 81-116.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. nşr. Yâsir Hasan vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017.
- Erdem, Sami. *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Gökalp, Ziya. "Diyânet ve Kazâ". *İslâm Mecmûası* 3/35 (29 Şevvâl 1333), 756-760.
- Gökalp, Ziya. "Fıkıh ve İctimâiyât". *İslâm Mecmûası* 1/2 (30 Rebîülevvel 1332), 40-44.
- Gökalp, Ziya. "İctimâî Usûl-i Fıkıh". *İslâm Mecmûası* 1/3 (14 Rebîülâhîr 1332), 84-87.
- Halim Sâbit. "Aile Hukûku: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc". *Yeni Mecmûa* 2/35 (14 Mart 1918), 167-168.
- Halim Sâbit. "Aile Târihi: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc 3". *Yeni Mecmûa* 2/27 (10 Kanûnusânî 1918), 13-15.
- Halim Sâbit. *Amelî İlmihâl III Talebeye Mahsûs Kısım*. İstanbul: Tevsi-i Tıbbât Matbaası, 1331.
- Halim Sâbit. "Cihâd-ı Ekber: Genç Müslümanlık". *Sebîlürreşâd* 11/280 (22 Ocak 1914), 306-307.
- Halim Sâbit. "Dinin Şekli-i Aslîsine İrcâi Lüzûmu". *Sebîlürreşâd* 11/278 (8 Ocak 1914), 274-276.
- Halim Sâbit. "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -5-". *Sebîlürreşâd* 8/190 (25 Nisan 1912), 135-136.
- Halim Sâbit. "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -8-". *Sebîlürreşâd* 8/193 (16 Mayıs 1912), 194-196.
- Halim Sâbit. "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -9-". *Sebîlürreşâd* 8/194 (23 Mayıs 1912), 215-216.
- Halim Sâbit. "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -13-". *Sebîlürreşâd* 8/199 (27 Haziran 1912), 316-317.
- Halim Sâbit. "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -14-". *Sebîlürreşâd* 8/200 (4 Temmuz 1912), 335-336.
- Halim Sâbit. "Fıkıh ve İbâdât-ı İslâmiyye Târihi'nden: Hac -16-". *Sebîlürreşâd* 10/252 (10 Temmuz 1913), 290-292.
- Halim Sâbit. "Hukûk-ı Aile Târihinden: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc". *Yeni Mecmûa* 2/52 (13 Temmuz 1918), 513-514.
- Halim Sâbit. "Hukûk-ı Âile Târihinden: İslâmiyetten Evvel ve Sonra İzdivâc". *Yeni Mecmûa* 3/53 (18 Temmuz 1918), 5-8.
- Halim Sâbit. "İcmâ-Müctehid, İctihâd". *İslâm Mecmûası* 2/21 (26 Rebîülevvel 1333), 532-535.
- Halim Sâbit. "İctihâd ve İcmâ". *İslâm Mecmûası* 2/24 (9 Cumâdelûlâ 1333), 580-582.
- Halim Sâbit. "İctimâî Enmûzeclere Göre İctihâd Zümreleri, İcmâ-ı Fukahâ". *İslâm Mecmûası* 2/22 (10 Rebîülâhîr 1333), 548-552.
- Halim Sâbit. "İctimâî Usûl-i Fıkıh - Gökalp Bey'in Bu Unvân ile Yazdığı Makale Münâsebetiyle-". *İslâm Mecmûası* 1/5 (13 Cumâdelûlâ 1332), 145-150.
- Halim Sâbit. "İslâm İctimâiyâtı Dinşinâslar ve Fakihler". *İslâm Mecmûası* 3/35 (29 Şevvâl 1333), 760-767.
- Halim Sâbit. "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-". *İslâm Mecmûası* 1/10 (24 Receb 1332), 304-311.
- Halim Sâbit. "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-". *İslâm Mecmûası* 1/11 (8 Şâban 1332), 322-325.
- Halim Sâbit. "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-". *İslâm Mecmûası* 1/12 (22 Şâban 1332), 354-357.
- Halim Sâbit. "Örf-Marûf -İctimâî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münâsebetiyle-". *İslâm Mecmûası* 2/14 (16 Zilhicce 1332), 418-425.

- Halim Sâbit. "Sünnet ve Hadis -Kur'an-ı Kerim Tilâveti Hakkında Sünnet-i Nebeviye-". *İslâm Mecmûası* 1/1 (16 Rebûlevvel 1332), 7-8.
- Halim Sâbit. "Velâyet-i Diniye -Meşihat-ı İslâmiye Teşkilâtı-". *İslâm Mecmûası* 3/30 (18 Şâban 1333), 680-683.
- Halim Sâbit. "Velâyet-i Hukûkiye -Teşrî-i Hukûki Heyeti; İctimâî Enmûzecimize Göre İctihâd ve İcmâ-". *İslâm Mecmûası* 3/31 (2 Ramazan 1332), 696-699.
- Halim Sâbit. "Velâyet-i Hukûkiye -Bugünkü İctimâî Enmûzecimize Göre İctihâd ve İcmâ-". *İslâm Mecmûası* 3/33 (30 Ramazan 1333), 727-729.
- Halim Sâbit, İbn Sâbir. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/78 (3 Mart 1910), 413-415.
- Halim Sâbit, İbn Sâbir. "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne". *Sırât-ı Müstakîm* 2/35 (06 Mayıs 1909), 132-134.
- Halîm Sâbit, Kazanlı. "Hutbelere Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 1/6 (1 Ekim 1908), 88-89.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "Hutbelere Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 1/13 (19 Kasım 1908), 199-201.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İslâh-ı Medâris Münâsebetiyle". *Sırât-ı Müstakîm* 5/124 (19 Ocak 1911), 324-336.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/58 (14 Ekim 1909), 87-89.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/59 (21 Ekim 1909), 98-100.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/63 (18 Kasım 1909), 166-168.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/65 (2 Aralık 1909), 194-196.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/68 (23 Aralık 1909), 243-245.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/70 (6 Ocak 1910), 275-277.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/71 (13 Ocak 1910), 296-297.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/72 (20 Ocak 1910), 310-311.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/73 (27 Ocak 1910), 326-328.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "İctihâda Dâir". *Sırât-ı Müstakîm* 3/77 (24 Şubat 1910), 392-394.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "Ulemâ ve Avâm". *Sırât-ı Müstakîm* 2/48 (5 Ağustos 1909), 343-345.
- Halim Sâbit, Kazanlı. "Ulemâ ve Avâm". *Sırât-ı Müstakîm* 2/49 (12 Ağustos 1909), 356-359.
- Halim Sâbit, Kazanlı. *Ulemâ ve Talebe-i Ulûm Efendilere İslâh-ı Medâris Münâsebetiyle*. İstanbul: Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1329.
- İzmirli İsmail Hakkı. "Amel-i Ehl-i Medine". *Sebîlürreşâd* 12/294 (30 Nisan 1914), 135-138.
- İzmirli İsmail Hakkı. "İctimâî Usûl-i Fıkha İhtiyaç Var mı?". *Sebîlürreşâd* 12/298 (28 Mayıs 1914), 211-216.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Dâru'r-Risâle, 1430/2009.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- Karaman, Hayrettin. *İslami Hareket Öncüleri 2*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Karaman, Hayrettin. "Zaman ve Mekânın Değişmesi Halinde Sünnetin Geçerliliği". *Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1998.
- Kardavî, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1998.
- Kutlay, Halil İbrahim. "Ümmetimin İhtilâfı Rahmettir Sözü Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Hadîs Tetkikleri Dergisi* 2/1 (Haziran 2004), 81-104.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: ed-Dârü'l-Âlemiyye, 2013.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- Şentürk, Recep. *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Şibay, Halim Sâbit. "Azrâîl". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/156-158. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Şibay, Halim Sâbit. "Berâet". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/522. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Şibay, Halim Sâbit. "Ebû Hanîfe". *İslâm Ansiklopedisi*. 4/20-28. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Şibay, Halim Sâbit. "Cehennem". *İslâm Ansiklopedisi*. 3/45-46. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Şibay, Halim Sâbit. "Cihâd". *İslâm Ansiklopedisi*. 3/164-170. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Şimşek, Murat. "Tarihi Süreçteki Gelişimi Açısından Hz. Peygamber'in Tasarruflarının Taksimi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15 (2010), 303-344.

- Tahtacı, Hakan. *XIX. Ve XX. Asır Kazan Âlimlerinin Hadis ve Sünnet Anlayışı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Tahtacı, Hakan. *XIX. Ve XX. Asır Kazan Âlimlerinin Hadis ve Sünnet Anlayışı*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2024.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Uyanık, Necmi. "Sarıklı Bir Türkçü olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (Aralık 1999), 89-111.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Yinanç, Mükrimin Halil. "Hocam Halim Sâbit Beyefendi". haz. Zeynep Altuntaş. *Dergâh* 19/219 (2018), 17-19.
- Zerkeşî, Bedruddîn. *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. trc. Bünyamin Erul. Ankara: Kitâbiyât, 2. Basım, 2002.

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları: Makaleye Erdiñç Ahatlı %55, Kudret Çimen %45 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazarlar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

İntihal Beyanı: Bu makale *iThenticate* tarafından taranmıştır.